

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

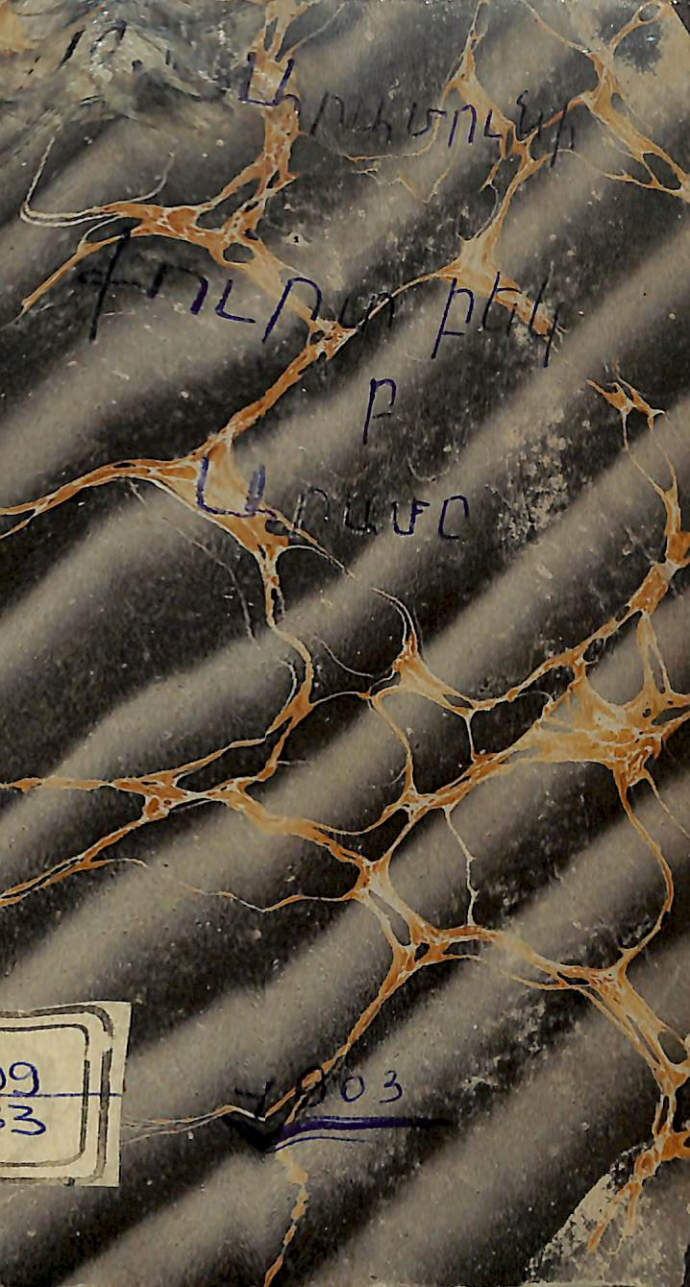
Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

10. 11. 1884

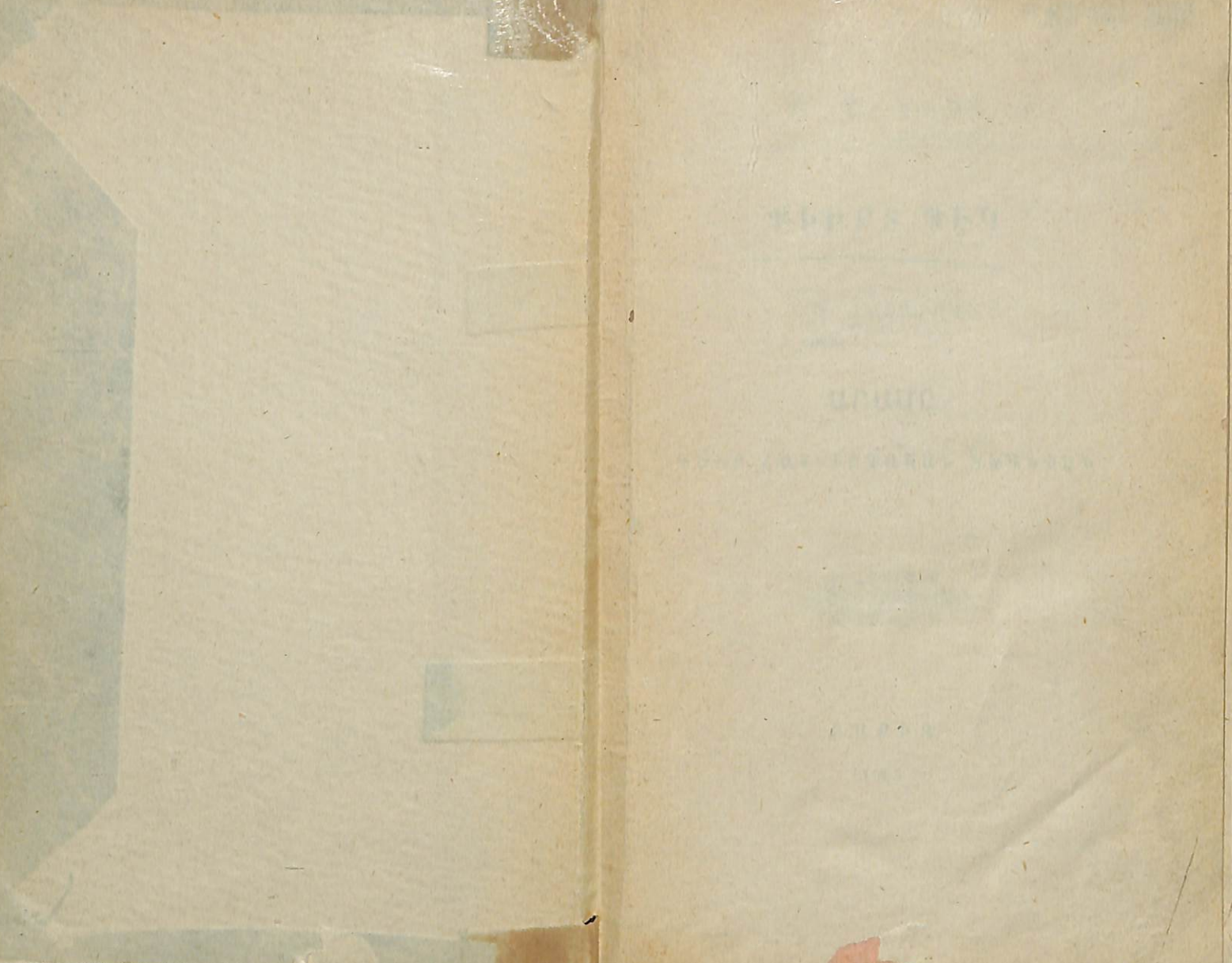
פירוש תורת המעשה

פ

לדפוס

9
3

103

A 66 DEC 2010

Մ . Տ . Շ Ի Ո Տ

Ք Ի Ի Ր Տ Պ Է Կ

Բ . Հ Ա Տ Ո Ր Ի Կ

Ա Ր Ա Մ Ը

Գ Ծ Ե Ր Հ Ա Յ - Ք Ր Դ Ա Կ Ա Ն Կ Ե Ա Ն Ք Է Ն

Բ Ա Ր Ի Զ

1905

ՔԻՒՐՏ ՊԵԿ

Բ. ՀԱՏՈՐԻԿ

01 JAN 2009

891,99

Ա-83

U. S. T. H. S.
U. M.

N. 1.

ՔԻՒՐՏ ՊԵԿ

Բ. ՀԱՏՈՐԻԿ

ԱՐԱՄԸ

ԳԾԵՐ ՀԱՅ-ՔՐԴԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻՆ

1001
3139

Հ. Բ.
0-5

2 100.021/2013 9

27488

1894-95 թ. թ. Տաճկաց-Հայաստանում

Նահատակածներին

Վշտալից սրտիս բուրբ խորշերով
Կը յարգեմ, զՈՀՆՐ, Ձեր յեշտակը...
Ձեզ-որ Բըռնութեան առաջ ընկնուելով՝
Փակեցիք կենաց Ձեր նեղ դըռնակը, —
Խորին յարգանքով, թողէք, Նշիրեմ
Տկար գրեչիս Բ. երեխայրին...
Բունն զգացմունքով Հանգիստ կը խնդրեմ
Ձե՛ր բազմաչարչար Ս. Ոսկորներին...

Կենդանի-մեռեալ, ա՛հ, Ձեր Դամբարան
Պիտի այցելեմ, առնեմ իմ կարօտ.
Թէ՛ մի օր կասեն «Մարտիկ Տերոյեան
Ձը հասաւ ըղձին, ա՛հ, ննջեց Երտ»...

Ք Ի Ի Ր Տ Պ Է Կ

Գ Ծ Ե Ր Հ Ա Յ - Ք Ր Դ Ա Կ Ա Ն Կ Ե Ա Ն Ք Է Ն

Բ. Հ Ա Տ Ո Ր Ի Կ

Ա Ր Ա Մ Ը

I.

Բ Ա Լ Ո Ի քաղաքի հարաւ-արևմտեան կողմը կէնայ Աշուշատ կոչող զիւղախումբը, ուր կը գտնուի, խիշի այլոց, և Նաճարան հայաբնակ զիւղը, որ հաստատուած է Պաղինեան լեռանց հիւսիսային ստորոտում, երկու հանդիպակաց բլուրների լանջերին վրայ: Նաճարանը շրջապատուած է գեղեցիկ պարտէզներով ու անվերջ այգիներով, որոնք հեռէն Նաճարանին մի սիրուն, անտառային տեսք կրնձայեն:

Նաճարան զիւղումն էր «մեծանուն Մե-

լիք Միսաքի գերդաստանը, որի ո՛չ հարըստութեանը չափ կար, է՛չ հողերին՝ սահման, ոչ նրա տունը գնացող—եկող՝ ուտող—խմողին—թիւ և ոչ էլ նրա հանդատութիւնը վրդովող սր և է հանգամանք», ինչպէս կը վկայեն ժամանակակից ծերունիները:

Մեկիք Միսաքենք Նաճարանում, իրենց կեանքով, ձեզ կը յիշեցնէին Հայր Աբրահամը, այս զանազանութեամբ, որ մինչդեռ վերջինս խաշնարածութեան ասպարիզում կը փայլէր՝ Մեկիք Միսաքենք «համբա ոանջբար» էին: Տասնեակ հազարաւոր տեսեալին (օրավար) հոգ սննէին նոքա, մեծաւ մասամբ վարելահող, որի մի խոշորէկ մասը նրանք վարձու կուտային գրսեցի կապալառու—հողագործներին (*Арендаторы*), որով մի պատկառելի դումար տարէց տարի կը բարդէր Մեկիք Միսաքի կարողութեան վերայ: Իսկ իր մշակած մասին վրայ Մեկիք Միսաքը կաշխատցնէր մօտ 200—250 հօգի, որոնց կէսէն աւելին վարձու բանւորներ էին՝ Նաճարան և այլ հայաբնակ գիւղերէ:

Մեկիք Միսաք Միսաքենց տունը, որ մօտ 2 տեսեալին տեղ կը գրաւէր Նաճարան գիւղի ծայրումը, երկյարկանի և օթեկաշատ մի շինութիւն էր: Տունը շրջապա-

տող հրաշալի պարտէզին շքեմ կողմը կը բոլորէր՝ մի մարդահասակ բարձրութեամբ՝ քարաշէն պարեսլաք, որի արեւելեան և հիւսիսային կողմերում բացաւ էին մի—մի կամարակապ գուռ: Այդ դռներէն առաջինը կը ծառայէր մարդոց ելումուտին, իսկ միւսը՝ բազմաթիւ կենդանեաց:

Թէ՛ տան բակին մէջ և թէ պարտէզի մի քանի մասերում քարուկիր աղբիւրներէն կը վազէին առատօրէն զուլալ, ախորժահամ ջրեր, որոնք հիւսիսային դրաններէն միանալով մի մեծ վտակ կը կազմէին և կերթային գիւղի ներքեի ջրաղացները դարձնելու և արտերը ոռոգելու: Արտեր, որոնք Մայր Բնութեան անսպառ պարգևների և հայ գեղջուկի պատմական ժրջանութեան շնորհիւ «կաթ ու մեղր» կարտադրէին: Ըստ որում և երջանիկ էին Հայ գիւղացիք Աւուշատում:

Այո, համեմատելով Տաճկա—Հայաստանի այլ կողմերի հետ՝ Թիւլ, Թոխէ, Նաճարան, Մեղրաբերդ (Պալ—Գայեսա), Վարդենիկ և այլ աշմուշատեան հայ գիւղերի փոզովորդը կարելի էր երջանիկ համարել: Որովհետև այդ գիւղերը լինելով զուտ հայաբնակ և հետո քրդական աշիրաթ ցեղերէ՛ ենթա-

կայ չէին վերջինների անտանելի հարստա-
հարութեանց:

Մանաւանդ Մելիք Միսաքի գերզատա-
նը, որ նոյն իսկ «ընդհանուր աղէտների»
Ժամանակ-որպիսիք էին՝ Տղեցոց ապստամ-
բութիւնը, Օշինցոց և Պահրոցոց ընդհանուր
ցեղային կռիւները ևն, որոնց ընթացքում
Աշմուշատի հայ գիւղերն էլ զգալի փաստներ
կրեցին. — շնորհիւ նահապետի բարոյական
ազդեցութեան անփաստ դուրս կը գար:

II.

Աշմուշատի և Բալու քաղաքի միջև կէյ-
նայ, Արածանիի ձախ ափին վրայ, «Մա-
լոյի Դիւրը».— մի գեղեցիկ սարահարթ՝ 15
վերստաչափ երկարութեամբ արևելքէն արև-
մուտք և 10 վերստաչափ լայնութեամբ հիւ-
սիսէն հարաւ:

Այդ սարահարթէն, որ միակ ճանապարհն
է Բալուէն Աշմուշատ գնալու համար, գե-
պի Նաճարան կը գիմէին երկու քիւրտ տը-
ղամարդիկ, մի քրտուհի և էջի վրայ բեռցած
մի բեռ «քրտու լամուքներ» — երեսներք:

Մի երկրորդ էջ կը տանէր քիւրտ ըն-
տանիքի անային բոլոր ծանրոցքը: — 1—2
մաղ, 1—2 ժանգոտած ու մրի մէջ կորած
պղնձէ խաղկին, 1 հատ փայտէ տաշտ, որի
մէջ քրդուհին երբեմն հացի խմորը կը շա-
ղէր, երբեմն լամուքը կը լար, երբեմն լացք
կանէր, երբեմն էլ չորացած տրեխները նրա
մէջ կը թըջէր, կը կակղացնէր... 1—2 կը-
տոր «հալհլած» փսիաթներ ու կապերտանե-
րի կտորանք որոնք կը կըծառայէին անկող-
նի տեղ: 1 հատ լաւաշ թիւելու մրտած
«սաձ», 3—4 հատ շերեփի մեծութեամբ
պոչատ գտալ և վերջապէս խորովածի հա-
մար մի քանի երկաթէ շամփուր: — Ահա
այդ կենդանու թանգազին բեռը, որ գաղ-
թական քիւրտ ընտանիքի «եղած—չեղածն»
էր:

Երկու տղամարդիկը, չ'նայած իրենց պա-
տառտուն հագուստներին և ոտքերի բոբի-
կութեանը՝ զինւած էին ոտքէ գլուխ շատ
լաւ: Նրանցմէ իւրաքանչիւրը կը կրէր մի
շեշխաւ—հրացան, մի կեռ սուր, մի կայծոռ
ատրճանակ, մի երկսայրի գաշոյն և մի թու-
նաւոր նիզակ: Չանազան հուլունքներով զար-
դարւած և վառող, գնդակ, հրահան, կայծ-
բար, արէթ, քրջիւր և պատրաստի վիրա-

կապ (մոռչաւոյա) լեցրած կաշեայ տուպակները ձգել էին ձտերէն և ամրացրել էին անութներին ներքև:

Քրդուհին այն հալումն էր, որ Աստուած թշնամուս չիցոյց տայ: Նա հազել էր մի աղտոտ, իր բնական ճերմակ գոյնը կորցրած, երկար շապիկ, որն այնքան կարկառաններ ուներ իր վրայ, որքան քրդուհին տարիք չունէր: Թեկերը, կուրծքը, գլուխն ու ոտքերը մերկ էին և դանեցնելու չափ աղտոտ:

Հօ լամուքները իրենց մօրմէն լաւ գրութեան մէջ չէին, ո՛չ հագուստով, ոչ էլ մաքրութեամբ: Սակառների մէջէն կերակէին նրանց խոշոր գլուխները...

Հասնելով Նաճարան զիւղը՝ քրդերը դիմեցին Մելիք Միսաբենց տունը և բախում ցած բերին էշերի բռնները: Մեծ աղամարդը ասաց քրդուհուն.

— Քէյնէ, շէօ դէօէ, վաճը խաղունոս քի եօլ նան ու հիւզի տէօլ պըար... (Աղջիկ, ներս գնա ասա տիրուհուն, որ մի հաց և մի քիչ թան տայ մեզ ուտելու):

Քրդուհին քարէ սանդուխքէն բարձրացաւ վեր — «այլմանը» և համարձակ մօտեցաւ տանտիկնոջը, որ զաշուօրներին համար

կերակուր կեփէր ահագին կաթնայով, ու ասաց նրան.

— Տիրուհի, Ալլահի հիշրն ենք, մի քիչ ուտելիք տուր մեզ:

Տանտիկինը առանց երկար-բարակ մտածելու կանչեց իր մօտ՝ զաշուօրներին ճաշ տանելու համար եկած հարսին և պատելուրեց կատարել քրդուհու խնդիրքը:

III.

Երեկոյեան ուշ ժամանակ Նաճարանցի զաշուօրները դարձան զիւղ: Մելիք Միսաբըն էլ համշիրակ ձերերի և «Մելիք Տերաէրին» — զիւղի քահանային հետ եկեղեցիէն դուրս գալով՝ հաւաքեցան Մելիք Միսաբենց տունը:

Հարսներն արդէն պատրաստել էին ընթրիքի սեղանը, որի շուրջը շարուեցան «Գեղին Մեծաւորները» և քաղցր զրոյցներ անելով՝ սկսեցին ուտել-խմել: «Չարտախի» մի ուրիշ կողմում՝ կընթրէին տան միւս աղամարդիկը՝ իրենց բանուօրների և տասնեակ հիւրերի հետ:

Իսկ կինարմատները — որ դաշտում աը-
ղոց հաւասար աշխատելով նոյնպէս յոգնած
ու անօթի էին — պիտի սպասէին մինչև այր
մարդոց ընթրել—վերջացնելը, որ այնուհետև
իրենք էլ սեղան նստէին: «Եթէ կին մար-
դը մանչուն հետ կամ առաջ սեղան նստի՝
Աստուած կը բարկանայ»...

Երբ մեծատրներն ընթրեցին վերկացան
ցորեկին եկած քիւրա աղամարդոցմէն մին
ներկայացաւ Մելիք Միսաքէն և խորը գլուխ
տալով՝ կեցաւ մի կողմ:

— Ո՞վ ես, քիւրա, և ի՞նչ կուզես, հար-
ցուց Մելիք Միսաքը:

— Մառաներդ անգործ ու աղքատ մար-
դիկ են, քեզ զուրպան, պատասխանեց քիւր-
աը, — ձեզմէն պիտի խնդրենք, որ մեզ մի
գործ տաք: Մենք քչւոր ենք, աղա, ես, եղ-
բայրս, կինս և 5 լակոտներ: Երեք չափա-
հասներս լաւ կաշխատենք և կերած հացերս
հարամ չենք աներ, արխային կացէք:

— Դու մեզ այն ասա, թէ որ տեղացի
էք դուք:

— Մեր նախնիքը Ղամիշլուք գիւղէն և
կել և հաստատուել են Քուրմ գիւղում:

— Ղամիշլուքէ՞ն... Բայց Ղամիշլուքում
երբ և իցէ քրդեր չեն եղել բնակելիս:

— Աղա, գլխիդ մատաղ, մենք այդպէս
ենք իմացած մեր մասին:

— Լաւ. հասցա ի՞նչպէս է ձեր մակա-
նունը:

— Մեզ կը կոչեն Փափաղ—օղլի, քեզ
զուրպան, Փափաղ—օղլի:

— Իսկ երբ և իցէ դուք ունեցե՞լ էք ու-
րիշ որևէ մականուն:

— Ոմանք (մեր զեղի հներէն) կասեն,
որ մեր տոհմը մի ժամանակ կոչուելիս է ե-
ղել Տերտերեկք, ոմանք էլ թէ Վերտակ-
Չատէ:

Մելիքները լսելով վերջին խօսքերը՝ զար-
մացած նայեցան հրարու:

Տանտէրը շարունակեց իր հարց ու փոր-
ձը:

— Դուք Ալի Պէկի տնէ՞ն էք:

— Պէլի (այո), աղա, Ալի Պէկի տնէն
ենք:

— Իսկ լուսահոգի Զուրհոռք—Հակոռուի
իշերն էք դուք:

— Ես ու եղբայրս (նա այժմ ձեր ծա-
ւաներին հետ կ'ընթրէ) Նրա որդիքն ենք...

Քիւրդը մի ծանր ախ քաշեց սրտի խոր-
քերէն և նրա խոշոր, արիւնակալած աչքե-
րում երևացին մարգարտափայլ կաթիլներ...

Մեղքներն էլ լռեցին՝ հոգեբուզի հառա-
չանքներ արձակելով...

Այդ մեղքներն ներս մտաւ Մեղք Միսա-
քի ծառաներէն մին և բրդուն ընթրիքի
հրաւիրեց: Վերջինս անփոյթ կերպով ու-
սերը թափ տուաւ...

— Գնա, ընթրէ և վերադարձիր, ասաց
նրան Մեղքը: Քիւրաբ հեռացաւ:

IV.

— Վերդան-Չատէ, մրմնջաց Մեղք Մի-
սաքը. — գիտէ՞ք ուղբեր են գրանք:

— Ինչպէ՞ս չէ, ասաց մի ուրիշը: —
Ղամիշուքի Վարդանեան գերդաստանն է
այդ, որի մի հատաձը կէս դար առաջ
բրդացաւ, մնացածներն էլ Չէյնէ և Ալի ա-
ղաների յայանի ընդհարման զոհ գնացին:

— Այո, հաստատեց Մեղք Մուրառը. —
հէնց Վարդանեաններն են գրանք... Երբ
Մեղք խտուն ու իրեք որդիքը սպանեցան՝
այդ գերդաստանէն ձողապրածները ապաս-
տանեցան յաղթող Ալիին մօտ, ուր այդ

մեղքներն կը մնար Մարտոն, այսինքն Մեղք
խտոյի երէց որդին և Ալիի առևանգած աղջ-
կայ՝ Թուրվանապի հայրը... Մարտոն այ-
նուհետև կոչուեցաւ Մարտոն և բոլոր իւրային-
ներով բրդացաւ... Նոյնպէս ինքնակամ
բրդացան և ուրիշ շատ Ղամիշուքցիներ ու
անցան այս կամ այն քիւրա ցեղին մէջ...
Այժմ միայն մականուններն են մնացել հայ-
կական, այն էլ խիստ աղաւաղած, իսկ սըր-
տերը դարձել են մի-մի «գերեզման հայ-
կական պատւի...¹»:

— Յաւալի երեւոյթ, շշնջացին նրանցմէ
մի քանիսը:

— Այնու ամենայնիւ, ասաց Մեղք Մի-
սաքը, — Պէտք է ինամբ տանել մեզ գի-
մնողներին վրայ... Պէտք է պահել-պահպա-
նել դրանց և ընտելացնել հալալ աշխատան-
քին... Այդպիսով թերևս մոռանան նոքա
իրենց վայրագ հակումները և մի օր զգան,
թէ ուղբեր են իրենք...

1. «Հայկական պատւի գերեզման» Աշմու-
շատցոց բարբառում կը նշանակէ «թշնամի Հա-
յութեան»:

1001
3139

V.

Կէս—գիշեր էր: Մեղիքները զեռ նստած կը խօսէին: Սայիտն ու Ռէսօն էլ (այդպէս էին երկու քիւրտ տղամարդոց անունները) այդտեղ էին և փոփոխակի կը պատասխանէին իրենց գլխին տեղացոյց հարցերին:

— Սայիտ, կը հարցնէր Մեղիք Միտաքը,
— դու կը յիշե՞ս քո լուսահագի հօրը—Ալի պէկին:

— Ես զեռ երեխայ էի, քեզ զուրպան, երբ այն մեծ անբազդութիւնը եկաւ մեր տան վրայ...

Բայց նա չ'կարողացաւ շարունակել: Դառն յիշողութիւնները կ'ալիսէին խեղճ քրդու սիրտը... Նա ուխտել էր խօսք չբանալ իրենց «անցեալի» մասին: Բայց Մեղիք Միտաքն էր հետաքրքրուողը, որի հարցին չ'պատասխանել՝ Նաճարանէն հեռանալ կը նշանակէր: Մինչդեռ նրանք մտադրել էին մի կերպ մնալ այդ գիւղում և մի կտոր հաց ձարել: Նրա ակնարկած մեծ անբազդութեան յետոյ ոչ մի քիւրտ ցեղ իր մէջ չէր պատասպարեր քուրմ զիւղացի քրդու: Մա-

նաւանդ երբ իմանային որ սրանք «գաւաճան» Ալի Պէկի որդիքն են... օ, հազար կտոր կանէին նրանց և գազանի կերակուր կը դարձնէին, որ մարդիկ հասկանային դաւաճան բառի միտքը... Ուրեմն՝ միակ յոյսը Հայ գիւղն էր, ուր այդ եղբորակները թե՛րեւ կարողանային զուգնները դնելիք տեղ ձարել...

Բայց, սատանի աչքը քօռանայ, նրանց բաղդէն հայ գիւղացիք էլ, կարծես, կը խորշէին նրանցմէ: Ըստ որում շատ Հայ գիւղեր մտան նոքա, բայց վճռուեցան: Անուղոք ճակատագիրը սև ուրախանի նման ամեն մի քայլափոխում կը հետեւէր նրանց և խեղճերը գատապարտւած էին կրելու իրենց «Հօր սխալ քայլի պատիժը...»

Այդպէս հալածական նոքա շատ գոներ բաղխեցին՝ առանց մէկի բացելը տեսնել կարողանալու: Մինչև որ ի վերջոյ իմացան «Նաճարանի Մեծ Մեղիքի» մասին, որ շատ կը սիրէր «կեսիկներին» — ինչպէս այդ կողմերում կանւանէին քրդացած հայերին: Եւ նրանք զիմեցին համբաւաւոր Մեծ Մեղիք Միտաքի օճաղը...

— Իսկ դու, Ռէսօ կը հարցնէր Մեղիք Միտաքը միւս քրդուն, որ զեռ այդտեղ էր:

— Ես աւելի փոքր էի, աչքիս լոյսը, գուցէ Սայիտը կարողանայ պատասխանել:

Ասաց Ռեոնն և պաղատական յանգով նայեցաւ եղբօրը:

— Ես այսքան զիտեմ, ասաց վերջինս, որ իմ հայրը (Աստուած ողորմի հոգուն) մի կարիճ տղամարդ է եղել: Իմ հերոս հայրը միշտ յաղթել է, որ ցեղի գեմ էլ որ նա պատերազմել է (ես այդ ուրիշներէն եմ իմացել): Ողորմած հոգին շատ բարի և հեռատես մարդ է եղել, բայց մի քիչ փառասէր: Նա մի անգամ բարեկամացել է Բալու քաղաքի գալմագամ Ռիշտի Պէկին հետ (Ալլահը ձէհէննէմի փայ անէ անիրաւին ճանր, հիմի էլ այդ է զաւառապետը): Եւ երբ Օսմանցուն ուղեց նաճել Տէրսիմի, Խոսնի և Իզլի աշիրաթ-ցեղերին, որոնք չէին ցանկար հարկ վճարել Օսմանցւին, — այդ ատեն իմ հայրը (ան, հայր, հայր, ինչ ատեմ բեղ, հայր...)

Քրդու աչքերը բոցափառեցան աւելի և աւելի... նա սկսեց անհանդիստ շունչ առնել... Նոյն բանը կը կատարէր և նրա եղբօր մէջ, որը չ'կարողանալով զսպել իր ծայրայեղ յուզմունքը՝ մենչաց առիւծի նման, մի հոգեբուզիս հառաչանք արձակեց

և զլուսն առաւ ձեռքերին մէջ... Սայիտը շարունակեց.

— Այդ ատեն հայրս կառաջնորդէր թուրքերին Տերսիմցոց և միւս ցեղերին դէմ... Թուրքերը խոստացել էին հօրս փաշայու թեան հասցնել և շրջակայքի բոլոր քիւրտ ցեղերին վրայ մեծաւոր կարգել... Չիք լինէր այդ անաքանդ փաշայութիւնը, որ մեզ ներկայ զրութեան չ'հասցնէր...: Աշիրաթներն յաղթեցին և հայրս զոհ գնաց Իզուցոց ցեղապետի մարդակեր սրին... Այնուհետև աշիրաթները քար-քանդ արին մեր զիւղը... Ես լսել եմ, թէ ինչպէս պաշտելի «սէյտները սեւծք եւ կարդացել փափագ-օղիների տոհմի գլխիւ...» Գիտէք արդեօք, ձեզ զուրպան, ինչ սոսկալի բան է սէյիտի անէձքին կնթարկելը... «Սէյիտի անիւձամ տոհմը էլ երբ կարող է իր ճանն ազատել աշխարհի բոլոր շարիքներէն և երկընքի դժոխքէն...» Աստուած իմ արիւնը խմող թշնամուն էլ չենթարկէ այդ «մեծ անբազղութեան...»

Ըստ երկոյթին քիւրտը կուզէր կարելի եղածին չափ սառնութեամբ պատմել, բայց այդ չէր յաջողէր նրան. նա յաճախ կը յուզէր և այդ պահուն նրա անյողգող

ձայնը կոկորդուսը կը խղզէր: Սակայն այնուամենայնիւ, քանի որ այդքան «բացւեցաւ», պէտք էր շարունակել և նա ասաց.

— Մեր տան կառավարութիւնը, այդ կոփեների ընթացքում, յանձնւած է եղիլ իմ քեռի Մըստօին, որը շատ թոյլ մարդ է և ղել: Չարմանալի մարդ, ղէնք գործածելու անգամ շնորհք չէ ունեցել, վառօղի ծխէն ու շէկ պողպատէն նապաստակի նման. վախնալիս է եղել... Գուրբ ասէք, ձեզ ղուրպան, այդպէս անհօգի մարդը երբ կարող է տուն պահպանել, այն էլ առիւծանման աշիրների գէմ...: Եւ Մըստօն ինկաւ՝ առաջին իսկ յարձակողի տէգէն: Այդպէս էլ պէտք էր, չէ՞, Մըստօի նման թոյլ արարածներին...

Մելիքները լարւած ուշադրութեամբ կը լընսէին նրան: Աշխարհումս ոչինչ այնքան չի ոգևորեր քրդուն, որքան կտրիճ քրդու քաջագործութիւնների նկարագրելը և թոյլերին պատարակելը: Անլեզուն անգամ, նրանց մէջ, այդ պէպքերում լեզու կենէ և ինչպէս...

— Իսկ մայրիկդ—Չումրութ հանումը ինչ եղաւ, հարցուց նորէն Մելիքը:

— Չումրութ հանումն էլ (անի... մայրիկ ճան, սուրբ կաթիլ փոխարէն թոյն կեր-

ցընէիր մեզ. որ այս օրը չ'տեսնէինք...) աներևութացաւ... Ոչ ոք չ'գիտէր ինչ և ղաւ խեղձը. մարդիկ յետոյ իմացան «չար խապարը տեղ չ'մտար», որ մայրիկս թէնամու ձեռքն էր ինկել: Իզուցոց ցեղապետը յանձնել էր Նրան իրենց սէլիտին, որը փառքով ու պատուով պահելիս է եղել իր տանը: Բայց Մայրիկս այնտեղ շատ քիչ է ապրել...

Այդտեղ ընահատեց Սայիտն իր պատմութիւնը, որովհետեւ արտասուքը կը խեղզէր նրան և նա այլ ևս անկարող էր շարունակել: Իսկ ասած, քրտերն այդ կողմից լաւ են մեզմէ, ծնողասիրութեան զգացմունքը նրանցում խիստ զօրեղ է, այնպէս որ քիւրտ տղամարդը յամենայն պէպս պատրաստ է թէ կուզ իր կեանքը զոհելու՝ իր «Նօր և մօր քանգագին խաքեր և յաշեռ ակնոռակալի յիշատակի համար... որովհետեւ ծնողասիրտը մարդկային առաքիւնտը ձեռքէ զխաշորե և և այն որդիւն, որ չի սիրեր իր ծնողքը՝ ևս մեկ խօսքով մարդ է... Եռանն էրս կրտիկ իր մօրը...»:

Երկու եղբայրները երեսի նման կուլային՝ իրենց հետ լացնելով միաժամանակ թէ Մելիք Միսաքին և թէ նրա համշիրակ հիւրերն:

Յայտնեցաւ, որ Զումբութ հանումը մե-
տել էր գերութեան կապանքների մէջ՝ հե-
ռու իր սիրելիներէն, հեռու իր հայրենի և
ընտանեկան օճաղներէն, որ աւերակ էին
դարձած... Նա մեռաւ՝ յիշելով իր ծագու-
մը և անիծելով իր անբաղգութեան բոլոր
հեղինակներին, անիծելով այն ստրուկնե-
րին որոնք լծկանի կեանքը աղատութեան
ճանապարհի վրայ հերոսաբար իյնալէ կը
գերադասէին...:

VI.

Թըթխմանը ինքնըստինքեան մի փոքր բան
է, բայց նա ընդունակ է մահարգելու մի
ամբողջ տաշտ խմոր ու նրա վրայ «համ
բերել»: Այդպէս է և գաղափարական, գոր-
ծելու եռանդ ու պատրաստակամութիւն ու
նեցող մարդը: Սա թէև մի անհատ է միայն,
բայց կարող է վարակել ամբողջ դասակար-
գեր ու գաղափարական համ բերել նրանց
վրայ: Այնպէս որ այսօրեան քարացած,
բարոյապէս մեռած հասարակութիւնը՝ վա-

ղը—միւս օր կարող է՝ մարդկային թթխման-
րի—ազնիւ գաղափարականի գործունէութեան
ազդեցութեան շնորհիւ բոլորովին կերպա-
րանափոխել, վերակենդանանալ և դառնալ մի
համակրելի տարր... Եւ այդ այն պատճա-
ռով, որ ազնիւ Գաղափարը վարակիչ առող-
ջութիւն է!

Ասածիս իբրև ապացոյց կը բերեմ հե-
տեւալ՝ իրական կեանքէ վերցրած փաստը,
որ անմիջական կապ ունի «Քիւրա Պէկի»
պատմութեան ընթացքին հետ:

Մալխաս—աղակ կամ Պարոն Թափա-
սակաւը Տաճկա—Հայաստանի Կ. քաղաքի
համբաւուոր Հայ հարուստ X. ի որդին էր,
որ շնորհիւ նիւթական ապահովութեան և
իր արտասովոր ընդունակութեան հնարաւու-
թիւն ունեցաւ անցնիլ Ռուսաստան և կարճ
ժամանակի ընթացքում պատրաստելով՝
մտաւ մի անւանի համալսարան: Այստեղ
փայլուն յաջողութեամբ աւարտելով ուսման
ընթացքը՝ ժամանակակից դարի հոգուն հա-
մապատասխան եռանդով տոգորեց իր տա-
րաբաղդ արիւնակիցներին ծառայելու գաղա-
փարով: Եւ նա՝ բեռնաւորած Գիտութեան
բաւական հարուստ պաշարով՝ վերագործաւ
Մայր—Հայրենիք, ուր տեսաւ իր օճաղը

քանդած բարբարոսութեան աւերիչ ճանկերով...:

Նրա հայրը՝ բանտի խորքերում, շղթաների ծանրութեան տակ իր ամբողջ կարողութեան լրբաբար գրաւելուն ականատես, իր ընտանեաց և մանաւանդ միակ դարիպ որդու քաղցրիկ տեսութեան կարօտ-հոգին աւանդած էր...:

Մայրը նոյնպէս՝ չզիմանալով անողորմ ճակատագրի քայքայիչ հարւածներին՝ հիւժւեց օր-աւուր և առանց իր «անուշ պալայի» երեսը տեսնելու բաղդին արժանանալու փակեց իր աչքերը՝ օտարի դրանը թողնելով իր երկու անշափահաս աղջիկներին...:

Վերջիններիս աւելի լաւ բաղդ վիճակւած չէր, քան իրենց ծնողացը: Երէկւան փափուկ, նազելի արարածներն այսօր դառել էին «չտես օտարի գերուհիները և ստիպւած էին ծառայել նրանց... Մինչև որ ժամանակէն ստաջ վիճակեց նրանց վերջնականապէս պատկանիլ մի-մի արիւնակից երիտասարդի, որպէս ամուսին...:

Մի խօսքով Կ.—ում չէր մնացած մի բան, որ Մալխասին յիշեցնէր իրենց նախկին փայլուն հասարակական դիրքը, բացի իրենց նախկին անէն, որ կը շարունակէր

մնալ կանգուն և որը, սակայն, այժմ մի թուրքի օրինաւոր սեպհականութիւնը (°) կը կազմէր:

Միւս կողմէն համուզած լինելով, որ «Մարգարէ յիւրում գաւառի պատիւ ոչ ունի», նա վճռեց անցնիլ Չորրորդ Հայք, սրտեղի հայերն էլ Կ.—ի նման ընկղմւած էին թանձր խաւարի մէջ, և հետեւաբար, լոյսի մեծ կարիք կար այնտեղ:

Հրածեշտ տալով իր թշւառ ծննդավայրին՝ Նա Քղիի վրայով անցաւ Բալու և այդտեղ էլ հիմքը ձգեց իր եռանդուն գործունէութեան:

— Ճակչնայ ինքեիրեւե, տեսնել իր վերքերը, տեղի չ'տալ փութած հասկացողութիւնների և պատերազմ հրատարակել ստրկական շուռքիւն ստեղծող երևոյթների դէմ: Ահա Պ. թափառականի ամբողջ քարոզութիւնների բովանդակութիւնը բաւում և Բալուի շրջակայ հայաբնակ զիւղերում:

Թե՛ որքան խոչընդոտների պէտք է հանդիպէր այդ քարոզութիւնների հեղինակը. — այդ հասկանալի է: Բայց Պ. թափառականը այնպիսի երկաթի հաստատակամութեան տէր մարդ էր, որ առ ոչինչ համարելով այդ բոլոր խոչընդոտները՝ նա անշեղ առաջ կըն-

Թանար իր ընդգծած շաղկով: Մինչև որ մարդիկ եթէ ոչ համակրել, գէթ երբեմն լսել սկսէին նրա կենդանի խօսքերին:

Իհարկէ, որքան էլ որ փշացած լինի մի հասարակութիւն՝ դարձեալ նրանում կը գտնուին անհատներ — պիտուրապէս շահագործող դասակարգէն, — որոնց համար հաճելի կը լինի շահագործողների գէմ ուղղած բողոքի այս կամ այն կէտը: Իսկ Պ. Թափառականին առաջուց այդպիսի անհատներ էին հարկաւոր, մինչև որ նա «հասարակութեան մէջ ոտքի տեղ շինէր»...:

Ահա այդ կարգի անհատներէ մին էր և Մելիք Մխաբի Արամ անունով որդին՝ իր Ճավահիր (Գոհար) քրոջ և համագիւղացի մի քանի երիտասարդների հետ: Սրանց թէև առաջին անգամ շատ խօրթ, շատ տարօրինակ ու մինչև իսկ անիրաւործելի ցնորքներ երեցան Պ. Թափառականի արծարծած մտքերն ու բոլոր քարոզութիւնները, բայց ժամանակի ընթացքում յաճախ շփուելով նրա հետ և կամաց—կամաց ծանօթանալով նրա ներքին աշխարհին՝ սկսեցին հասկանալ նրան: Իսկ նրան նախանալ—կիսով չափ կազմակերպուել կը նշանակէր:

Այսպէս թէ այնպէս ուշադրաւ էր այն

երևոյթը, որ երբ Պ. Թափառականը մի քանի օրով կը բացակայէր Նաճարանէն՝ նրան համակրողները կսկսէին անհանգստանալ: Եւ այդ բուռներին էր, որ պարզ կերևէր ազատ խօսքի նրանց վրայ թողած հրաշալի ազդեցութիւնը...:

Նրանք թէև անտաշ, կուպիտ՝ բայց և թանկագին ատաղձներ էին, որոնցմէ հմուտ վարպետ Պ. Թափառականը պիտի շինէր ապագայում խիստ տոկուն, նպատակայարմար գործիքներ՝ հասարակական կեանքի խախուտ շէնքը վերանորոգելու, պիտանի վարձնելու գործում անհրաժեշտ եղող:

Բալու քաղաքէն և շրջակայ շատ հայաբնակ գիւղերէ աւելի բաղդաւոր էր Նաճարան գիւղը, որտեղ Պ. Թափառականը կարողացաւ իրեն օտքերին համար տեղ շինել՝ համեմատաբար աւելի կանուխ և աւելի լայն ծաւալով:

Այժմ, բաղդաւոր էր Նաճարան գիւղը և այդ կը տեսնենք մենք Քիւրտ Պէկի պատմութեան ընթացքում...:

VII.

Երեկոյեան մեզ ծանօթ հարցուփորձէն մի օր յետոյ Մելիք Մխաբը կանչեց իր մօտ Արամին—իր օրդուն և պատւիրեց, որ քրդերին իր հետ դաշտ տանէ և զրսեցի բանւորների կարգին զործի դնէ, որ աշխատին:

— Հայրիկ, ասաց Արամը՝ մի քիչ մը տածելէ յետոյ, —եթէ ես լինէի քո տեղը՝ չէի ընդուներ այդ քրդերին և իսկոյն կը հեռացնէի մեր զիւղէն:

— Ինչո՞ւ, Արամ:

— Հէնց այնպէս...

— Բայց, սիրելիս, չընդունելու մի պատճառ պէտք է:

— Բաւական է, որ զրանք քրդեր են, նրանց թէկուզ ծառայութիւնը շատ թանգի կարող է նստել մեզ վրայ իմ կարծիքով...:

— Բայց մի մտանար, Արամ, որ զրանց չ'պէտք է դասել իսկական քրդերի կարգը, որովհետեւ սրանք հայկական ծագում ունին և վաղ թէ ուշ պիտի ձուլին մեզ հետ... Պէտք է պահպանել այդպիսիներին...:

— Իսկ իմ կարծիքով զրանք նոյնքան և աւելի վտանգաւոր քրդեր են, որքան բուն քրդական ծագում ունեցողները, որովհետեւ «զինուց վարձած քացախը բարկ կը լինի...» կըտեսնենք ենիչէրիններին, ինչե՞ր կանեն, — զրանք էլ հայեր, կամ յոյներ, մի խօսքով քրիստոնեաներ էին, իսկ այժմ վարձել են մի—մի զերեզման քրիստոնէական պատւի...:

— Որդի ճան, շատ ճշմարիտ կասիս, բայց վերտան—Չատէները տկամայ տոհմափոխների առաջին սերունդն են: Այդ պատճառով էլ նրանց կեանքում դեռ շատ բան կայ հայկական... Մեր կողմէն մի փոքր ինստիտուտութիւն ու սիրալիրութիւն բաւական կը լինի, որ նորամուտ բոլոր գծերը կերպարանափոխին զրանց կեանքում և տեղի տան հայկականին... Հասկանալի՞ է այդ հանգամանքն էլ թէ չէ...:

— Չեմ կարող համաձայնիլ քեզ հետ, հայր, որովհետեւ եթէ կամենանք նշանակութիւն տալ հայկական սովորութիւնների մնացորդներին քրդերի կեանքում, հազիւ թէ կարելի լինի մատնացոյց լինել մի քրդու վրայ, որի կեանքը, մեծ թէ փոքր չափով հայկական դրոշմ չ'կրէր իր վրայ, լինի դա

նախկին, թէ տասներորդ սերունդը — միևնոյն է...

— Կարճ կապենք, Արամ, — փոխեց Մելիքը խօսակցութեան եղանակը, — ինչ էլ լինի՝ ես վճռել եմ պահել զրանց: Ուրեմն, գնա՛, և ինչ որ կասեմ՝ արա՛...

— Ինչպէս մինչև այսօր՝ նոյնպէս և այժմ պատրաստ եմ կատարելու քո հրամանները: Բայց կը մտածեմ, թէ մի՛ գուցէ յետոյ զըզջանք, որ ապերախ օձերին տաքացրել ենք մեր ծոցում...:

— «Քիւրտն իր խմած աղբիւրի ակը քար չի ձգեր», այդ առածը Մելիքը այնպիսի մի շեշտով արտասանեց, որ Արամին միայն հնազանդել կը մնար:

Վերջինս հոգով չափ տխրած՝ շշնջաց.

— Հայր, ահա կերթամ պատուէրդ կատարելու, սակայն թոյլ տուր վերջին անգամ նկատել, որ դա ոչ-ցանկալի հետևանք պիտի ունենայ...

— Կորսէ՛ ներկայութենէս... շուն—շան որդի...

Գոռաց Մելիք Մխաբը սաստիկ բարկանալով Արամի վրայ, որ կը համարձակէր յամառիլ իր կարծիքին վրայ: Միթէ այդ կողմերում հայ երիտասարդն իրաւունք ունէր

սեպհական կարծիք ունենալու և նրան պաշտպանելու, միթէ ներելի՞ էր որևէ երիտասարդ զակի, որ «զիմադարձութիւն անէր իր հօր խօսքերին դէմ»... Ոչ! ինչպէս այժմ, նոյնպէս և հնումը այդ կողմերում հայ-երիտասարդութիւնը այս կամ այն հարցում որ և իցէ ձայն ունենար իրաւունքէն զուրկ էր: Եթէ, զիցուք, հայը որդուն զըրկէր գետը՝ խղղելու համար — որդին պարտաւոր էր անտրտունջ (ըստ նրանց՝ «առանց զիմադարձութեան») կատարել այդ անմիա, կորստաբեր հրամանը...

Այդ պատճառով էլ, քանի զեռ Պ. Թափանականին համակրողներին թիւը սահմանափակ կը մնար, Արամն ակամայիցս պէտք է հնազանդէր...

Եւ նա լռեց և զուրս գնաց հօր մօտէն...

VIII.

Պէտք էր տեսնել, թէ որքան ուրախացան Սայիտն ու Ռևսօն, որքան օրհնեցին Մելիք Մխաբի օրն ու արևը, որքան «օ-

ղորմիս կարգըցին Մենծ Մելիքին մեռընունն, ճինսին ու սիլսիլէյին հոգուն», — երբ Արամն յայտնեց նրանց, որ գործի պիտի զրւին իրենց միւս բանւորների կարգին,

— Ա՛հ, աղա, հոգուդ զուրպան—գոչեցին երկու եղբայրները միտերան, — մենք վարձատրութիւն չենք խնդրեր, բաւական է փորերս կշտանայ և «անչուլ» չի մնանք: Եւ նորա վեր առին հարկաւոր գործիներն ու գնացին գործի:

Հապա աշխատե՛լը: «Մէյմէկ գահրիման էին կարած»: Այնպէս եռանդով, անզուլ և անձանձրոյթ կաշխատէին, որ «տեսնողը լեզուն կը խածնէր»...

Առաւօտուն, կէսօրին և յետինքին (իբրինտի), երբ միւս բանւորներն հացի կը նստէին՝ մեր հերոսները զեռ մի բիշ էլ կաշխատէին, ապա կը նստէին և զարձեալ միւսներէն վաղ վեր կը կենային գործի զուտ: Շատ անգամ էլ «յետինքի հացին» երբէք չէին նստեր նրանց, այլ կամ մի պատառ ցամաք հաց առնելով՝ միաժամանակ թէ՛ կուտէին և թէ՛ կաշխատէին, և կամ «Մենք անօթի չենք» ասելով՝ գործերն անընդհատ կը շարունակէին:

— Մեր աղայ, շարժիք—կասէր Սայխար

իր եղբօրը՝ երբ առանձին կը մնային, — «գործէն կրակ հանէ», որ կեալուրների աչքը բաց մնայ...» Այնպէս անենք, որ այդ անհաւատ քալթաղը (Մելիք Մխաբը) ուտով—ձեռքով կպչի մեզ... Մինչև որ «ջուրն առուն էյնայ...» Այնուհետև հեշտ կը լինի մեր բանը, այնուհետև կը զիտենանք մեր անելիքը... Այնուհետև կեցցեն Փափաղօղլիների բուռնցքները...

— Այո՛ շարժիք — կը պատասխանէր Աւեսոն հէգնօրէն, — որպէս զի մեր տէրը (?) հաննի ու գովէ մեզ, որ մեր նման բանւոր զեռ մտած չէ իր տունը...

IX.

Եւ, իրօք, «կեալուրների աչքը բաց կը մնար» (կը զարմանային) տեսնելով՝ քրդերի հոգուլ—սրտով գործի նայելը: Մելիք Մխաբը միշտ հիացած կը պատմէր իր խօսակիցներին, որ կէսկէսների նման հալալ աշխատող ոչ մէկը չունի իր հարիւրաւոր բանւորներին մէջ:

Քրդուհին էլ անդորժ չէր մտար: Նա մեծ հոանդով կը մասնակցէր զեղջիկուհիներէ բուրբ դաշտային պարապմունքներին:

Համուզները, հօ, Աստուծոյ խնամքին էին յանձնած: Մինչև իրկուն բաշ կը գային աղբակոյտներին վրայ, խոճկորներին նման, և երեկոյեան ուշ ժամանակ տուն վերադառնալով՝ Մելիքենց սեղանի փշրանքներով (որով մի քանի տանտեակ մարդիկ կարող էին կերակրել) փորերը կը կշտացնէին ու «չարտախի» մի անկիւնում կողք-կողքի աւած կը խոմիացնէին, առանց ամենեկին տեղաշարի կարիք զգալու: Նոյն իսկ նրանցմէ մին ամենամեծը — հօտաղներին հետ անտառ կը գնար և կօգնէր նրանց: Այդպէս ութ հօգուց բաղկացած այդ ընտանիքը ոչ ոքի վրայ մազաչափ բեռ չէր լիներ: Բացի այդ՝ Մելիքէն որևէ վարձք ստանալէ էլ հրաժարեցան:

— Չեր հոգին սաղ մտայ, կասէին Մելիքին, — Հերիք է, որ ձեր տան յարկի ներքև ապաստան կը գտնենք և անօթի ու մերկ չենք: Աւելին չենք ուզեր:

— Այդպէս բան չիլինիր, ասաց Մելիքը — «Բանտը պէտք է իր աշխատութեան վարձքն ստանայ լիովին, որ գործին ու ար-

դիւնքին մէջ էլ պերէքէթ (չիութիւն) կյնայ»: Չէ, որ եթէ դուք չչինէիք՝ ձեր տեղ պէտք է ուրիշներին վարձէի և հասկերը տայի, ուրեմն անհրաժեշտ է, որ դուք ընդունիք նախորոշ վարձագներդ: Ինձմէն առէք ու, տարէք, թէկուզ, ծովը նետեցէք, — այդ ձեր գործն է, միայն՝ չասեն թէ Մելիք Միսաքը աղքատ մարդոց «հախը կերաւ...»

— Մենք մեզ լիովին վաճառուած կը համարինք, երբ ձեր յայտուն գէմքին կը նայինք և երբ կը տեսնենք, որ դուք ոչ որպէս «աղա», այլ որպէս հայր կը նայիք մեզ ու մի բանի կարօտութեան մէջ չէք թողնուր մեզ:

— Բայց եթէ վճռել էք-կաւելցնէին նուրբ, — որ անպայման զրամով էլ վարձատրէք մեր աննշան աշխատութիւնը՝ ապա կը խնդրենք, որ մեզ հասնելիք զրամը գանձէք ձեզ մօտ: Թող աւելանայ: Մինչև որ մի առանձին գործի ձեռնարկելու համար բաւականաչափ զրամագումար գոյանայ, այն առեն կանոնենք և ձեր շնորհիւ մի փոքրիկ սեփական գործ կսկսինք:

— Այդպէս կարող է լինել, կը համաձայնէր Մելիքը և սրտանց կուրախանար, որ ապագայում հայալ աշխատանքի ձեռնարկելու կը տրամադրուին քրդերը:

— Այդ լաւ նշան է, կը մտածէր նա, — ընդ ամենը երկու տարի է, ինչ սրանք մտել են ինձ մօտ, և հասկացել են արդէն՝ հալալ աշխատանքով, ճակտի քրտինքով հաց ճարելուն առաւելութիւնը, փոխանակ գողութեան և աւազակութեան հետամուտ լինելու...

Մելիքի կարծիքով Արամը շատ—շատ կը սխալէր, կարծելով թէ՛ այդ քրդերը միայն ձախող հանգամանքների բերմամբ համակերպել էին արդի դրութեան հետ. թէ ստիպւած էին նոցա համակերպելու, թէ երբ «Հանգամանքները կը բարեփոխւէին» նրանք պիտի դաճնային սոսկ աւազակաբարոյ քրդեր... Բայց ինչ էլ լինէր, այժմ ակներև էր այս բանը, որ քրդերն ամենալաւ բանւորներ էին և «ոչ սրի հաւին քրճ չէին ասեր»: Մելիքին էլ այդ էր հարկաւոր՝ համոզելու համար, թէ զրանք տեղի պիտի տային սիսեմաթիք մերձեցման և, վերջապէս, պիտի ձուլւէին հայերի հետ... Այդ պատճառով էլ նա, Մելիքը, ամեն կերպ կաշխատէր զուր գալ փափազ—օղլիներին, զրաւել նոցա սրտերը և միով բանիւ այս համոզման բերել նրանց, որ ինքը՝ Մելիքը՝ պատրաստ էր օգնելու նրանց, երբ, ինչով և ինչ կերպ էլ կամենային քրդերը:

Միայն թէ՛ Մելիքի երազն իրականանար...

X.

Փափազ—օղլիների ծառայութեան երրորդ տարւայ գարնան մի օր Սայխար ներկայացաւ Մելիք Միսաքին և ասաց նրան.

— Աղա, քեզ զուրպան, կը խնդրենք որ մի քանի օրավար հող տաս մեզ վարձու, որպէս զի մեզ համար առանձին մի գործ սկսինք և մի կտոր հաց ճարենք:

Եթէ դիտենայիք՝ որքան ուրախացաւ Մելիք Միսաքը, լսելով քրդու խնդիրը: Նա կը տեսնէր, որ այդ 2—3 տարւան ընթացքում քրդերը անմիջական շփման մէջ լինելով հայերի հետ՝ խորապէս ազդել էին նրանցմէ և այժմ ինքնաբերաբար հող կը խնդրէին, երկրագործութեամբ պարտաւելու համար: Եւ նա դաճնալով քրդուն՝ ասաց.

— Շատ լաւ, Սայխա, վաղը ես կը կարգադրեմ ամեն բան: Քիւրտը հեռացաւ խոր գլուխ տալով: Իսկ Մելիքը կանչեց իր մօտ Արամին և ասաց.

— Տեսա՞ր, որդի՛ բեզ չէ՞ ասեր, որ այդ քրդերը վերջիվերջոյ պիտի զգան հալալ հացի քաղցրութիւնը և ձեռք պիտի քաշեն իրենց վատ կրքերէն:

— Ի՞նչ կայ որ, հարցուց Արամը դառնութեամբ՝ գուշակելով հօր հազորդելիքը:

— Այսօր Սայիաը մի քանի օրավար հող կը խնդրէր՝ առանձին գործելու համար...

— Եւ դու էլ խոտացա՞ր, այնպէս չէ՞, միջահատեց Արամը՝ ամբողջ մարմնով դողալով...

— Յիմար պիտի լինէի, որ մերժէի... Ի՞նչպէս կարելի է չուրախանալ և չկատարել նրանց խնդիրքը, երբ կը տեսնես՝ մարդիկը կուզեն իրենց պարէնիկն հայթայթել ճակտի քրտինքով... Շատ չանցած՝ դու կը տեսնես, թէ ինչպէս կը հպարտանան նոքա իրենց աշխատութեան պտուղներով և կը ձգտին կենդանի օրինակ հանդիսանալ իրենց նման շատերին առջև... Ու այդ ամենի պատճառը մենք եղած կը լինինք...

— Ախ, հայր, հայր, շշնշաց Արամը, խոր հառաչելով, — կը տեսնեմ, որ քո ծայրայեղ լաւատեսութիւնը մեզ պիտի անբազկացնէ... Ախար ես չեմ կարող հաս-

կանալ՝ այդ քրդերն ինչո՞վ արժանի են մեր կարեկցութեանը, որ մենք պէտք է սիրով տեղ տանք նրանց ու զուտ հայաբնակ մեր գիւղի սահմաններում մի քիւրտ ընտանիք պատսպարենք... Գուցէ նրանց հայացնելու երա՞զն է քեզ սքեռորդը... Ա՛հ, թող մենք զիտենանք մեր հարազատներին օտարութեան ճիրանը չըճըգել, — այդ բաւական կը լինի մեզ համար... Կամ միթէ քե՛զ կան մեզանում այնպիսի անարատ հայեր, որոնք աղքատութեան զրկում հոգիները կաւանդեն... Մենք թողած այդպիսի հարազատ արիւնակիցներին անգութ ճակատագրի կամքին՝ կուզենք մեր արիւնը ծծող բարբառօսներին բարեք անել: Մեզ պէտ չեն, հայրիկճան, պէտք չեն այդ քրդերը...

— Չմոռանամ այս էլ ասելու, աւելացրեց նա, — որ դու գուցէ ի նկատի ունիս նրանց աշխատասիրութիւնը, որ դոքա այս երկու տարի է՝ լաւ կաշխատին մեզ մօտ: Սակայն պէտք է դիտենալ, որ նոքա ստիպւած էին այդպէս լինելու...

— Ինչո՞ւ էին ստիպւած:

— Ահա թէ ինչո՞ւ: Նախ օրովհետեւ նրանք քիւրտ ցեղերին դիմել չէին կարող, քանի որ «գաւաճանի» որդիքն են, որոնց

սպանելու սրբազան պարտականութիւն կէյնայ մէն մի ճշմարիտ քրդու վրայ (քրդերի օրէնքն է այդ, որ դու ինձմէն էլ լաւ գիտես): Երկրորդ՝ ուրիշ հայ գիւղերէ յոյսերը կտրած էին, որովհետեւ սր հայ գիւղն էլ մտան՝ վնասեցան (այդ բանը ճովահիրն իմացել է Սայիտի կնոջմէն): Երրորդ՝ այդ քրդերն համոզւած էին, որ քո ձեռքի տակ մնալով ու լաւ աշխատելով՝ մի օր պիտի օգուէին քո գիրախարութեան և իրենց համար մի հաստատուն գիրք պիտի ստեղծէին, որմէ յետոյ, ես համոզւած եմ զբանում, ցոյց պիտի տան մեզ իրենց ընդաբոյս կըրքերը...

— Բայց, Արամ, եթէ երբէք ես չափազանց լաւատես ու գիրախար եմ, դու էլ չափազանց կասկածոտ և ամեն բունձ ու պուճախում յետին մտքեր որոնող բնատրութիւն ունիս... Ուրեմն պէտք է միջին ճանապարհն ընտրենք...

— Ի՞նչ կը նշանակէ «միջին ճանապարհ», ընդմիջեց Արամը:

— Այո, որ պէտք է կանչել մեր գիւղի խելահասներէ այնպիսի մէկին, որը վիճելի հարցում ոչ մի մազաչափ շահ կամ փնտս չունենայ, և նրա խորհուրդին գիմենք:

— Այս խելացի առաջարկութեանդ դեմ չեմ ես սկզբունքով—եթէ երբէք ներելի է Նաճարանցի երիտասարդին սկզբունքի տէր լինել, — սակայն վիճելին մի այնպիսի հարց է, որ իմ կարծիքով, ոչ թէ մազի՝ այլ Մասիս սարին չափ փնտս ունի մեր գիւղի իւրաքանչիւր մարդուն, որով ոչ մի՝ կարգին, գիւղի օգուար մտածող մարդ մեզ խորհուրդ չիտար պահել այդ քրդերին մեր հայաբնակ գիւղի սահմաններում:

Բայց... Մելիքն, յանկարծ, զգաց, որ ինքը դեմ կը գնար դարաւոր սրբագործւած սովորութեան՝ իր որդու «խօսքը չւանի դնելով» (կարծիքը յարգելով): Դա սրբապղծութիւն էր, իրաւ որ...

Թէև միւս կողմէն Մելիքը կզգար, որ երիտասարդների կարծիքն էլ, դատողութիւններն էլ կարող էին երբեմն բանի պէտք գալ: Սակայն ցաւալին այն էր՝ ըստ Մելիքի, որ «այդպէս ձայնի—ձոշոշոյի խօսքը չունի դնելով՝ առիթ կուտանք համագիւղացի երիտասարդներին ըլքոստանալու և ինքզինքնին մեծ—բանի տեղ սեպելու»...

Եւ նա դարձաւ Արամին այս խօսքերով.

— Այժմ և եթ գնա՝ դաշտ և միջակ հողերէն 10 օրավար տեղ ընտրէ Փափագ

օղլիներին համար, որոնցմէ մին հետզ կուգայ: Սովորական զինը յայտնէ նրանց, որ այսչափով կը վարձէի տարեկան մի օրավար միջակ վարելահող: Ապա այդ 10 օրավար հողի չորս կողմը նշաններ անկելով՝ կը վերադառնաս ինձ մօտ:

Մելիքն այնպիսի վճռական շեշտով արտասանեց վերջին խօսքերն որ Արամը բանի էութիւնն իսկոյն հասկացաւ ու սրտի մօրմտմամբ դուրս գնաց հօր մօտէն: Նա բըրզերէն մին հեան առնելով՝ դաշտ գնաց իր հօր պատէրը կատարելու:

Իսկ Մելիքը գեռ երկնք կը մտածէր իր ծրագիրների վրայ և երբեմն էլ կը յիշէր Արամի այդ օրւայ յայտնած մտքերը:

— Գէշ շասեր ազան — կը մտածէր Մելիքը Արամի մասին, — Բայց շատ է միակողմանի և երկչոտ. այնպէս որ կը կարծէ, թէ մի քերտ ընտանիք կարող է փնասել ամբողջ 300 տուն հայ ունեցող Նաճարանի զիւղին... Մինչդեռ եթէ այդ ընտանիքը իր բոլոր էութեամբ կրակ էլ լինի՝ Նաճարանի մի մագն էլ չէ կարող խանձել... Իսկ անզին իմ ծրագիրները... Ո՛չ. Նա դեռ երեսայ է: Ես գիտեմ իմ գործը...

XI.

Միւս օրը քերտ ընտանիքը Մելիք Միսաքենց անէն փոխադրուեցաւ դաշտ և որոշւած 10 օրավար վարելահողին վրայ մի գետնափոր խրճիթ շինելով՝ սկսեցին բնակուել այնտեղ:

Երէք տարւան ծառայութեան ընթացքում քրդերը բաւական մեծկակ մի գումար էին յետ ձգել, որով նորա սկսեցին հոգալ իրենց անհրաժեշտ կարիքը: Նախ Մելիքէն գնեցին մի զոյգ եզ ու մի արօր իր պարագաներով՝ վարձած հողերն հերկելու համար: Ապա մի կթի կով՝ «Հացի թացան» ունենալու համար: Նրանց կը պակասէին երկրագործական մի քանի ուրիշ՝ նահապետական, ամենապարզ գործիներ—ցաք, մանդաղ, փետատ, երկժանի ևն, — որոնք ձրիաբար ձեռք բերին սղտրմած Մելիքի անէն: Այնուհետև մեծ եռանդով ձեռք զարկին գործի:

Բաղլը կը ժպտար նրանց և նորա օրըստօրէ կը բարւոքէին իրենց անտեսական վիճակը: Այնպէս որ՝ յաջորդ գարնան նորա ոչ միայն ուրիշին չէին կարօտեր այս կամ

այն երկրագործական առարկային համար, այլ և վարձած հողերը կրկնապատկելու կարիք զգացին: Այժմ արդէն 3-4 քիւրտ ծառաներ ունէին նոքա և մի զոյգ եղի փոխարէն 3-4 զոյգ...

Մի առաւօտ Սայիտը զիմեց **Մելիք Միսաքին** և խնդրեց, որ որոշ ժամանակով 20 օրավար էլ հող տայ իրենց վարձու:

— **Մելիք**, կասէր **Սայիտը**, — «Աստուած ջազի լինի ձեզմէն». մենք ձեր շնորհիւ մի պատառ հալալ հացի տիրացանք և, երևի, դեռ երկար պիտի վայելենք ձեր հայրական խնամքն ու շնորհները... Տեսնելով որ՝ հերու գործերս յաջող գնաց և մշակած ծխախոտներս լաւ արդիւնք տուաւ, երկու եղբայր խորհրդակցելով որոշեցինք՝ այս տարի մի քիչ ընդարձակել գործերս: Այդ պատճառով եկել եմ ձեզ մօտ խնդրելու, որ մեր վարձած հողին կից եղող հսկաբաժիններէն 20 օրավար էլ տեղ տաք մեզ վարձու, որով «շատ—շատ շնորհակալ կը լինինք»:

Մելիքը կատարեց նրանց այդ խնդիրքն էլ: Այդ տարի նոքա 30 օրավար տեղ մը շակեցին և անտեսական ու նիւթական նախանձելի վիճակի տիրացան, այնպէս որ՝ Նաճարանցի հայերը կը զարմանային, որ

այդքան կարճ ժամանակում քրդերն իրենց համար մի լաւ ապագայ պատրաստեցին: Ոչ—պակաս կը զարմանային նոքա և այն բանի մասին, որ քրդերն այդ տարում ձեռք բերին մօտ 50 գլուխ եղ, կով, գոմէշ, էջ ևն ու Նաճարանին սահմանակից Թոխէ զիւղի կորդ բլուրներէն ու անտառներէն մեծ տարածութեամբ տեղ վարձեցին՝ իրենց կենդանեացը արածեցնելու և անտառի փայտերէն օգտուելու համար:

Միս կողմէն էլ «կէս—կէս» քրդերի թիւը գնալով կը շատանար **Սայիտի** շուրջը. և այդ որքան կուրախացնէր, ի հարկէ, **Մելիք Միսաքին**, որը համազուտ էր, որ փափագօղիւններին ազատելով «խորթութեան» ճիւրաններէն՝ ճամբայ կը բացած կէսկէսներին առջև: Կրա հաշուով շատ ժամանակ չէր հարկաւոր — ընդ ամէնը 5-10 տարի միայն, — որ հարիւրաւոր բռնի քրդացած ընտանիքներ ընտելանային հալալ աշխատանքին և ձուլւէին իրենց նախկին արիւնակիցներէ—հայերին հետ... Իսկ այդ նպատակիւ հասնելու համար **Մելիքը** պատրաստ կը զոհելու աւան ինչ — ստացւածք, դրամ, տուն—տեղ... Թէկուր այնուհետև իր փարթամ գերդաստանը մուրացկանութեան դուր բաղտեր: —

Այդ ոչինչ: Միայն թէ՛ Մելիքի «մերաւը տեղը գար» (նպատակի իրագործումը տեսնէր):

Այդպէս է Բալուցի հայր: — Նա շատ դժար կը համոզի մի բանում: Բայց համոզելէն յետոյ էլ նպատակի իրագործման ընդունակ է զոհելու ամեն ինչ: Չո՞հ պահակաւ գործը չի սարսափեցնէր Բալուցի Հայիւն...

Երանի թէ խելացի, սիրտ շահող առաջնորդ-գործիչ ունենար Բալուցին և թեակոխէր ճշմարիտ գաղափարականութեան կեանքին սուսարեղը: Այն ատեն զուք կը տեսնէր Բալուցի Հայի անսպարտելի կուրծքն ու ակոյցեան ճակատը: Այդ մասամբ ցոյց տուաւ Բալուի Հայի երիտասարդութիւնը — ինթելլիկենցիան իննսնական թուականներին...

Ո՛վ բաղդ է ունեցել կարողաւ մի ժամանակ Չորրորդ Հայքում հրատարակող «Դատ» հայաթերթը՝ նա կը հասկանայ ինձ...

Բայց մենք շատ հեռացանք մեր նպատակէն: Դառնանք, ընթերցող:

*
* *

Այդ տարի աշնան՝ մօտ 50 քրդեր եկան «Կեօկտէրէ կոչուող զիւղախմբէն», որտեղի քրդերը նոյնպէս Հայեր էին մի ժամանակ և որոնք՝ անտանելի հարստահարութեանց պատճառով՝ ստիպեալ քրդացան և կազմեցին Կեօկտէրէցի կոչուող հայակեր, արինախանձ «քիւրտ ցեղը»:

Սայիտը սիրով ընդունեց նրանց իր մօտ և Թոխէի անտաններում տեղ տուաւ նրանց, որպէս զի ածխագործութեամբ պարապին:

Բայց ի՞նչ ածխագործութիւն, մարդոց աչքին թող փչելու համար էին հնարել այդ անունը, բայց իսկապէս, զբաղած էին գողութեամբ, աւազակութեամբ, քրդուն յատուկ ալան-թալանով...:

Նկատելի էր արդէն, որ Սայիտն ու Ռէսօն էլ առաջւան «աշխատողները» չէին: Ժուլացել էին: Երևի խեղճերը յոգնել էին, ինչ արած?

Հողի գործը, կարելի էր ասել, բոլորովին յանձնել էին 5-6 քրդերի, որոնց լիազօր-վերահացուն էր Չիչլիֆիսար անունով մի գեղեցիկ և քաջարի աղամարդ, որին իր

աղջիկը կնութեան տալու միտք ունէր մեր Սայիտը և այդ պատճառով էլ բարձրացրել էր նրան:

Զիւլֆիխարը թէև այնքան էլ հմուտ չէր իրեն յանձնուած գործին մեջ, սակայն շնորհիւ իր խոհեմ, քաղցր, «վարեցող» բնատրուծեան՝ այնքան սիրելի էր դարձել նաճարանցիներին, որ սրանք իրենց աչքի լոյսին պէս կը սիրէին նորան: Գիւղացիք, որ պէս հմուտ հողագործներ, ցոյց կուտային Զիւլֆիխարին, թէ ինչպէ՞ս անելու էր՝ այս ինչ արտում այն ինչ բոյսը լաւ աճեցնելու, լաւ արդիւնաւորելու համար և այլն:

XII.

Որքան որ քրդերը «կը բարուքէին իրենց անաստական վիճակը», ինչպէս կասէր Մենլիբը, այնքան ալ կուեղանար Արամի և նրա համախոհների արտունջը՝ Մելիքի և «Գեղի Մեծաւորներին» գեմ:

Բանն այնտեղ հասաւ, որ մի կիւրակի օր քսանի չափ երիտասարդներ հաւաքեցան

Նաճարանի վերև «Թորոյենց» կոչող բըլբին վրայ, որ ծածկուած էր պողատու ծառերով ու թփերով: Այդտեղ էին, ի միջի այլոց, և Արամն ու իր քոյրը՝ Ճավահիրը: Նոքա հաւաքել էին, որ խելք-խելքի տան ու մտածեն, թէ ի՞նչ անելու է, որ քրդերը Նաճարանի սահմաններում բոյն չիղնեն և եղածներն էլ հեռանան:

— Շատ ցաւալի է, կասէր Արամը, երբ ամենքը մէկտեղ դալով՝ պարտիլի մի անկիւնում էին արդէն, — որ իմ հայրս աչինը եղաւ, որ Քըրմըցի քրդերի նախ իր մօտ ծառայութեան ընդունեց և ապա նրանց վարձու հող տուաւ... Հօրս օրինակին հետևեցան և Թոխէջիք ու այլ քրդերին յանձնեցին բաւական ընդարձակ տարածութեամբ անտառներ, 20 տարւան պայմանաժամով... Այդպիսով քրդերն հաստատեցան երկու զուտ հայաբնակ գիւղերի սահմաններում և օրըստ օրէ կուեղացնէին իրենց ցեղակիցների թիւն այդ տեղերում: Այժմ մօտ 100 հոգի են զրանք և կարող են մօտիկ յառաջիկայում այդքան էլ աւելանալ... Չեղ կը հարցնեմ, սիրելի հայրենակիցներ, ի՞նչ պիտի լինի խեղճ գիւղացիների դրութիւնը, երբ զրանք վերջնականապէս կը հաստատուին Թոխէի

անտառներում և, ձեռք քաշելով հողագործութենէն, որ խորթ զբաղմունք է իրենց համար կսկսին բացարձակապէս պարապել պլան-թայանով...

— Ի՞նչ կըլինի-կրկնեց Թաթուրը՝ Մեղիք Տէրաւրի որդին, — այն կը լինի, որ Նաճարան և Թոխէ հայաբնակ գիւղերը կը դառնան ծառեր, իսկ քրդերը — ապակահանիչ թրթուրներ այդ ծառերի արմատներում...

— Ներեցէ՛ք, պարոններ, նկատեց մի ուրիշը, — կարծեմ այդպիսի տխուր գուշակութիւններ անել կարող է իւրաքանչիւր մարդ, որ ընդունակ է գիտելու: Իմ կարծիքով յառաջաբանների կարիք չ'կայ, պէտք է վճռել մեր անելիքը:

Ինչպէ՞ս թէ «կարիք չ'կայ», վիճեց Ճավահիրը, — գուցէ կան այստեղ գտնուողների մէջ այնպիսիներ էլ, որոնք, քեզ պէս ասեմ, «տխուր գուշակութիւններ անելու» արամաղիր չեն... Պէտք է նախ լաւ ճանչնալ շարիքը և ապա գնալ նրա դէմ...

— Պէտք է ճանչնալ, այո՛, չարիքը — կրկնեցին միւսները, բացի 1-2-էն, որոնք շատ էլ չուզեցին վիճել օրիորդի կարծիքին դէմ, որովհետեւ Ճավահիրը մեծ յարգանք

կը վայելէր այդ գիւղի բոլոր, այսպէս ասած, երիտասարդաց կողմէն և նրա խօսքն էլ միշտ մտածած էր՝ նպատակայարմար, ըմբոստ, «ազատ» խօսք և միշտ էլ կշիռ ունեցող երիտասարդների աչքում: Եւ այդ ամենը շնորհիւ Պ. Թափառականի:

Գեղեցիկ Ճավահիրը, հակառակ իր հօր սպասածին, իր եղբորը և Պ. Թափառականի ու մի քանի ուրիշ ըմբոստ երիտասարդ-հայրենակիցների բարոյական ազդեցութեան տակ զարձաւ մի՛ բողոքող, պահանջող, անվարեցող էակ: Գրանով թէև Ճավահիրը տուժեց իր վարիք «մեծերին» առջև, սակայն միւս կողմէն շահեցաւ ամբողջ «մտածողների» սէրն ու համակրանքը: Նա լինելով երեսը պատասձ — ինչպէս կասէին այդ կողմերում խլրտացողներին — մի բացառութիւն Նաճարան գիւղի համարեա ամբողջ հայուհիների մէջ, նա անձնատուր եղաւ իր արիւնակիցների «միտն ոսկորէն գատող պայմանների» բարեփոխութեան գաղափարին, որ ծնունդ էր առած Վասպուրահանի սահմաններէն բարձրացող գաղափարական Հոսանքէն և Պ. Թափառականի անզաղրում Գարոզութիւններէն...

Ճավահիրը չէր կարող զսպել իր արդար

զայրոյթն այն դէպքերում մանաւանդ, երբ կը տեսնէր, որ երիտասարդ—մտածողների խուլ բողոքն ու հոգեբուդիս քարոզները կ'ոչնչանան մի անհատի — մեծաւորի մի ակնարկով:

— Ախար ինչո՞ւ է այդ այդպէս, կը հարցնէր նա ինքնիրեն սրտատուչոր եղանակով: Եւ հալումաշ անող, ուղեղ ու կուրծք կրծող այդ հարցին դէմ յամառօրէն կը ցցէր զարաւոր ստրկութեան զրօշմած մահացու կնիքը՝ հասարակական կենցաղին վրայ, որի շնորհիւ անհատի բռնանալը ամբողջ համայնքների և նոցա ուղեղին վրայ — սրբագործել կը...

— Ախ... Գազաններ, — կը գոչէր նա գժւածի նման, — մինչև ե՞րբ պէտք է մարդկութեան բաղդի կծիկը հուպ տաք բոնրումը... Անհատներ...

Մինչդեռ, որ աւելի ցաւալին էր, այդ կարգի անհատներէ մէկն էլ իր հայրն էր, որ հաւանելով միայն իր խելքին՝ սիրով ընդունեց իր ծոցում և տաքացրեց նրանց — օձ—բրդերին... Իսկ այդ երեկայ ծառայ—բրդերը՝ այսօր տիրանալով նիւթական մի պատկառելի զերքի՝ կահաց—կամաց ցոյց կու տային իրենց կիճը, յորում այնքան

թոյն կար, որ կարող էր մահ առթել ամբողջ հայ համայնքների...

Ճալահները չէր կարող մտաացութեան տալ Սայիտի այն խենէշական, լպիրշ հայեացքները, երկդիմի խօսքերը, որոնցով կը դիմէր իր տիրոջ աղջկան և սրով կը վիրաւորէր Ճալահների սրբազան զգացմունքները...

— Ահ! Որքան գեղեցիկ ես, Ճալահներ! կասէր մի անգամ Սայիտը, — երանի այն տղամարդուն, որ կը տիրանայ քեզ...

Այդ խօսքերը լսելէ յետոյ Ճալահներն զգաց, որ շուտով վրայ կը հասնի՝ քրդերի համար խօսքի սահմանէն գործի անցնելու շրջանը:

Այն ատեն... Եւ եթէ մինչ այդ Ճալահները բացարձակապէս չէր «Լոյս ինկել», չէր յայտնել իր տեգոհութիւնը՝ արող հասարակական կարգերին դէմ: Եթէ մինչ այդ նա մտածէր «անյարմար էր դատած» այդ կողմերում իգական սեռին յատուկ սպանիչ ամօթխածութեան սահմանէն դուրս գալը: — Այդ խօսքերը լսելէն յետոյ նա ժոյժ շունեցաւ այլևս լսելու... Առաջին անգամ նա յղացաւ միտքը՝ մի տեղ հաւաքելու և փրկութեան ճանապարհի վրայ մտածելու: Նա այդ միտքն յայտնեց իր եղբօրը և թաթուլին. որոնց

նա կը սիրէր իր բոլոր էութեամբ: Վերջին-
ներս նպատակայարմար գտան օրիորդի ա-
ռաջարկութիւնը և խմբեցան այդտեղ:

— Եղբայրներ, կասէր Ճավահիրը, —
Պէտք է լաւ ուսումնասիրել, թէ այդ բըր-
զերն ինչու ինչ եղանակով կը մնան մեզ,
և այնուհետև պէտք է ուշի ուշով հետեւնք
նրանց իւրաքանչիւր շարժման, որպէս զի երբ
նրանք կ'անցնին սոսկ կապալաուական ի-
րաւունքների սահմանէն՝ իսկոյն և եթ նկա-
տենք այդ և կտրուկ եղանակով զգուշա-
ցընենք... Պէտք է միաժամանակ այնպէս
շարժել որ ոչ մեր մեծերի կատարեալ ցա-
սումը շարժենք մեզ վրայ, որով մի կողմը
շինելիս միւս կողմը քանդած կը լինինք, և
ոչ էլ բրգերին թոյլ տանք, որ կոխկոտեն
մեր իրաւունքները, մեր պատիւը...

Բայց ժողովականները չկարողացան շա-
բունակել իրենց վիճարանութիւնները և
ստիպեցան գիւղ իջնելու: Որովհետև այդ
միջոցին զիւղում մեծ իրարանցում ինկաւ
և անսպասելի մի աղմուկ բարձրացաւ: Պէտք
էր շտապել գիւղ և իրարանցումին պատճառն
խմանալ:

XIII.

Մի ժամ յետոյ պարզեցաւ խնդիրը, որ
հետեւեալն է:

Մելիք Մխաբի Հայ բանւորներէ մին
գրանէ մէկ-երկու ժամ առաջ հրաման կըս-
տանայ Մելիքէն՝ դաշտ գնալ և ջրել բամբակի
արտերը: Այդ օր ջրի հերթը Մելիք Մխա-
բէնցն էր: Ծառան դաշտ կերթայ և կը տես-
նէ, որ Սայտի ծառաները առի ամբողջ
ջուրը կապել են իրենց՝ բրգերին պատկա-
նող՝ արտերին վրայ: Հայ բանւորը կարծե-
լով, թէ Սայտի նորեկ ծառաները ջրի հեր-
թապահութեան կանոններին անձանօթ լի-
նելուն պատճառով սխալմամբ են արել, —
ջուրը կը դարձնէ իրենց բամբակնոցին վը-
րայ և կըսկսի ոտոզել: Բայց շանցած կէս
ժամ՝ ջուրը կը կտրի: Բանւորը կըշտապէ
«Ջրբաժանի տեղը» և կը տեսնէ՝ մի քիւրտ
բահը ձեռքում կըհսկէ:

— Այդ ջուրն ո՞վ է դարձրել ձեր կող-
մը, քիւրտ, կը հարցնէ Հայը:

— Ես, կը պատասխանէ քիւրտը և կը
պատրաստուի մեկնիլ գէպի արտը:

— Բայց ինչո՞ւ ես դարձրել, տօ՛, դու չ'գիտեմք միթէ, որ այսօր ջրի հերթը մերն է և բացի մեզմէն ո՛չ ոք իրաւունք չունի օգտուելու:

— Դու ի՞նչ շունն ես...

Մելիքի ծառան մաղաչափ անգամ ցաւ չ'զգաց «շուն» մակդիրէն, որովհետեւ քրդերը սովորաբար հայերին — մանաւանդ ստորին դասակարգին — շուն կը կոչեն: Քրդու լեզուով «Քոշդըքան ամե» (շուններ եկան) կը նշանակէ «Հայեր եկան» են...

— Ես Մելիք Միսաքի ծառան եմ, աւսաց բանուորը մի առանձին հպարտութեամբ. — իմ տէրն հրամայել է ինձ այդ ջրով ջրել իր արտը:

— Իսկ Սայիտ Պէկը, այսինքն իմ և ձեր ամենքի տերը, հրամայել է ինձ այդ ջրով ոռոգել ի՛ր արտերը:

— Ի՛նչ, ի՛նչ... Ի՛նչ Սայիտ Պէկ է, տօ՛... Պէկս որն է, լամո՞ւք... Դեռ հրէկ էր՝ փորերդ վեց—վեց կաներ՝ այսօր պէ՛կ էք դառնել զլիսիս...

Բայց Մելիքի համարձակախօս ծառան չ'կարողացաւ շարունակել, որովհետեւ քրդու բահը շողշողաց... և հայը, պատռած գլխով, արնաթաթախ փուեցաւ գետին...

Ահա այդ դեպքի լուրն էր ճամբորդների միջոցաւ հասել Նաճարան զիւղը, որ մարդիկ այնպէս իրար էին անցել: Ոչ ոք չէր ուզեր հաւատալ իր լսածին, թէև ամենքը բաց աչքով կը տեսնէին Հայ բանուորին կիսամեռ դրութեան մէջ, ժամի դրանն ինկած...

XIV.

— Բայց ո՞վ էր այդ «Սայիտ Պէկը», կը հարցնէ, գիտեմ, ընթերցողը:

— Դա հէնց ինքը՝ Սայիտն էր—մօտիկ անցեալում Մելիք Միսաքի ողորմելի ծառան, տարիներով անտուն—անտէր թափառող խեղճ քերտալ...

«Քերտալ Պէկը» Ա. Հատորիկէն արդէն գիտեն ընթերցողները, որ Բարձրագոյն հրովարտակալ (Ֆերման) Պէկութեան տիպոս շնորհեցաւ Քրդմրցի քերտ ցեղի ցեղապետ Փափազ—Օղլի Ալի աղային և նրա ծառանգներին որդեց—որդի: Մենք գիտենք նոյնպէս, թէ որքան սուղի նստեցաւ Փափազ—օղլիների վրայ այդ ողորմելի տիպոսը, որը

շնորհիւ Ալի Պէկը «Գաւաճան» քստմեղի մակդիրը զրօշմեց իր ճակատին և որով պատճառ դարձաւ մի ամբողջ ցեղի (Քուրմի) կոտորմունքին ու նոյն իսկ իր դերգաստանի ջնջման: Ինքը՝ Ալի Պէկը, գեռ չհասած իր բաղձացած փաշայութեան, ինկաւ պատերազմի դաշտում՝ իրենց անկախութիւնը հերոսաբար սրով պաշտպանող բըրտերի ցեղապետէն...

Ալի Պէկի սպանելէն ասդին անցել էին տասնեակ տարիներ: Փափազ-օղլիների տոհմէն մնացած երկու շառաւիղները — Սայիտն ու Ռէսոն, որ հազիւ հազ ճողպարած էին՝ «գաւաճանի տոհմին արժանապէս վարձատրող» Տէրսիմցոց պատուհասող սրէն և, որպէս փախստական, ապաւինել էին Մելիք Միսաքի օճաղը, — սրանք մի օր լոյս ինկան Բալու քաղաքը:

Ներկայանալով ձերոնի գաւառապետին՝ Սայիտն ու Ռէսոն յայտնեցին նրան, որ իրենք «Պետութեան աշդուրիս ամեն բան զոհող» Ալի Պէկի որդիքն էին:

— Ո՛ւր կը մնաք այժմ, հարցուց գաւառապետը, որ ինքը՝ տիրահոջակ Ռիւշտին էր:

— Գայմազամ էֆէնտի, պատասխանե-

ցին Փափազ-օղլիները, — մենք որպէս գաւաճանի որդիք՝ չէինք կարող բրտերի մէջ մնալ: Ուստի անցանք Աշմուշատի զիւղերը և այժմ կը մնանք Նաճարանում:

— Հըմ... Հասկանալի է... Բայց Հայերը ձեզ չե՞ն նեղացներ այնտեղ:

— Ասենք՝ Հայերը չեն նեղեր մեզ, բայց եթէ նեղեն էլ՝ ի՞նչ կարող ենք անել, երբ մեր տէրը բոլորովին աչքաթող է արած մեզ և չի հաճիր մի րոպէ մտածել, որ մենք այն անձնազոհ հերոսի որդիքն ենք. որն իր կենդանութեան ժամանակ իր գլուխը հրի և սրի ենթարկելով կը նպաստէր Օսմ. Պետութեան զօրեղանալուն այս կողմերում...

— Տղաքս, գոչեց գաւառապետը՝ ախ քաշելով, — դուք մարդ կը լինիք... Քուրմ զիւղը ձեզ նման քաջեր միշտ ծնած է և կը ծնի... Լիայոյս եղէք, որ ես ձեր մասին պիտի բարեխօսեմ, ուր հարկն է, և պիտի աշխատիմ, որ դուք տիրանաք ձեր ժառանգուչքեանը...

Երկու եղբայրները շնորհակալութիւն յայտնելով սաքի ելան և հրաժեշտ տւին իրեն «Հօր բարեկամին և նրա որդոց պաշտպանին»: Ռիւշտի Պէկը մինչև բակի դուռը առաջնորդեց նրանց և — Չեղ տեսնեմ, ասաց

վերջին բուսկին, — որքան կարող էք՝ գճկեցէք ձեզ շրջապատող կեանքներին: Թող նրանք զիմեն ինձ, որ բողոքեն ձեզ դէմ, որպէս զի մի քիչ էլ ես գճկեմ և այնպէս զրկեմ... Եթէ զուք խելացի շարժիք, շատ չանցած, կը վերստանաք ձեր Պէկութեան տիտղոսը և մի կերպ կը տիրէք Նաճարանին կամ մի այլ Հայաբնակ գիւղի... Միայն թէ՛ աշխատեցէք, որքան կարելի է, ձեզ շրջապատել հաւատարիմ, գործունեայ և կարիճ բըրզերով...

*
* *

Այնուհետև Սայիտն ու Ռէսոն գործեցին համաձայն գաւառապետի հրահանգների և սկսեցին ափ-աշկարա ըմբոստանալ: Մինչև որ՝ մի օր գաւառապետի կողմէն եկած յատուկ պատգամաբերը յայտնեց Փափազ-օղլիներին, որ արգէն Բալու քաղաքում ստացւած է մի Ֆերման, որի շնորհիւ Սայիտն ու Ռէսոն պաշտօնապէս կոչուելու էին — Սայիա Պէկ և Ռէսուլ Պէկ:

XV.

Ջրուորների ծանօթ ընդհարումէն մի քանի օր յետոյ Մելիք Միսաքը Արամին զրկից Սայիտին մօտ, որ հրամայէ վերջինիս՝ ծեծել յանդուգն ծառային և անպայման վրոնտել նրան Նաճարանի սահմաններէն:

Արամը գնալով բրդերի բնակարանը տեսաւ, որ Սայիտը զլիսին հաւաքած մի քանի տասնեակ երիտասարդ բրդեր՝ սրինգ կաձէին և կովանա (gövendé) կը խաղային¹: Օրը ուրբաթ էր, բրդերն այդ օր, որպէս մահձեակահաններ, չէին աշխատեր:

Հասնելով նոցա մօտ՝ Արամը տհաճութեամբ բարևեց բրդերին և կանգնեցաւ մի անկիւն, մինչև որ պարողները սաստիկ յոգնած-բըրնած վար նստան հանգստանալու և քիչ վերջը էլի շարունակելու:

Արամը կզգար, որ բրդերի մէջ տեղի է ունեցել մի մեծ փոփոխութիւն: Որ առաջ բրդերը Մելիքենց տնէն որ և է մէկին տես-

1. Բրդակահան մի պար է այդ, նման լազերի թիֆրեակ խորոնի կոչուող կտր պարէն:

ներիս ստքի կը կանգնէին, «պատիւ կանէին» և միով բանիւ կաշխատէին ցոյց տալ, որ իրենք մի ժամանակ Մելիքի ծառաներն են եղել և այժմ էլ նրա շնորհիւ մի կտոր հաց կուտեն: Մինչդեռ այժմ՝ Արամի յայտարնելը, բարեկը՝ երբէք բանի տեղ չի դրին:

Այդ երեւոյթը խոր խոցեց Արամի սիրտը...

— Ի՞նչ էր պատճառը — Հարցուց նա վերջապէս մօտ գնալով Սայիտին, — որ ձեր քիւրտ ծառան համարձակել էր զուր տեղը կուր բռնել մեր բանուորին հետ և ի վերջոյ պատռել նրա գլուխը:

— Որովհետև ձեր ծառան կը կամենար մեր արտերն անջուր թողնել, այդ պատճառով էլ մէջերը մի փոքր զալմաղալ են սարքել:

— Նախ՝ դուք իրաւունք չունէիք այդ օրւան ջրէն օգտուելու, քանի որ ջրի հերթը մերն էր: Երկրորդ՝ թէկուզ հերթը ձերն էլ լինէր, դուք պարտաւոր էիք՝ ի պատիւ իմ ծերունի հօր և ձեր տիրոջ զիջանիլ ձեր հերթը՝ վստահ լինելով, որ հայրս կը գնահատէր ձեր այդ բարութիւնը և երբ և իցէ ձեր փեսայը չէր կամենար: Բայց դուք փո-

խանակ այդպէս վարելու՝ ուզեցիք նոյն իսկ մեր հերթը խլել, ինչպէս որ խլեցիք էլ: Եւ Մելիք Միսաքի հայ բանուորի գլուխն անգամ պատռեցիք... — Արամը դիմամբ շեշտեց վերջին խօսքերն ու աւելացուց.

— Այդ յանդգնութեան համար հայրիկս հրամայեց ինձ յայտնել ձեզ, որ այսօր և եթ այդ ծառան հեռացուի Նաճարանի սահմաններէն:

Քիւրտը կզգար, որ պէտք է այդ բողբոջ տեղի ունենայ մի մեծ փոփոխութիւն մինչև այդ տիրոջ յարաբերութեանց մէջ: Որ պէտք էր առնել մի վճռական, խրոխտ քայլ: Որ պէտք էր բարձրացնել իրենց Պէկութիւնը վարագործող քողը... բայց ինքն էլ չ'գիտէր, թէ ինչո՞ւ այնքան դժուար կուգար իրեն առնել այդ քայլը, չ'նայած որ նա ոչ մի կասկած կամ երկիւղ չէր կարող ունենալ դիմացինէն:

Անարդարութիւն գործելէ առաջ զրացուող խղճի խայթն էր այդ, որը սակայն մի բուսկ յետոյ տեղի աւալ բրդուն մէջ բոյն դրած Գազանին... Եւ նա ասաց խրոխտազին.

— Հայրդ կարող է շատ բան հրամայել և դուն էլ կարող ես յայտնել ինձ, սա-

կայն... այդքանով էլ բաւականանալու պայմանաւ...

— Ի՞նչ ասել կուզես, չեմ հասկանար միտքդ? Հարցուց Արամը դառնութեամբ:

— Այս որ՝ մեր ու ձեր ծառաները շատ էլ կարող են ընդհարել միմեանց հետ և նորէն հաշտուիլ: Եթէ ես ու հայրդ կամենանք մէն մի ընդհարման համար բանակցութեան մտնել միմեանց հետ, — այդ զէպքում պէտք է մի դատարան հիմնենք և ուրիշ գործի երբէք չնայինք... Ուրեմն իմ կողմէն բարեւար հօրդ և ասա, որ ծառաների գործը ծառաներին թողնելու է: Այսօր իմ ծառան ձերինի զլուխը կը պատռէ, վաղն էլ ձերը — մերինի՝ և գործը կը վերջանայ...

— Այդպէս բան չիլինիր, Սայիտ, մենք չենք կարող ձեր հասկացողութիւններով առաջնորդել: Դուք երբ կը գնաք Քուրմի սարերը՝ այնտեղ կարող էք զեկալարել ձեր «օրէնքներով»... Իսկ այժմ պէտք է պատժել և վճարել յանցաւորը, որ ուրիշներն էլ զգուշանան և ընդհարումների տեղիք չ'տան երբ և իցէ:

— Բայց կարժէ՞, Արամ, որ այդպիսի մի շնչին զէպքի պատճառով մարդ իր հաւատարիմ ծառան վճարէ:

— Ինչպէ՞ս թէ չնչին զէպ, աս՛, երբ անպարտ ծառայի զլուխը երկու կես է առած և տղան այսօր—վաղը կը մեռնի... Բայց թէ ձեր հասկացողութեամբ կարժէ՞ թէ ոչ, — այդ չեմ ուզեր ես զիտենալ: Հայրս, որպէս յայտնի խաղաղասէր մարդ, որպէս և Նաճարան զիւղի Մելիք—գիւղապետն՝ յարմար է դատել և հրամայել է անպայման վճարել այդ ծառային: Չեղ կը մնայ յարգել նրա հրամանը և կատարել կէտ առ կէտ:

— Չէ՛, Արամ, մեր օրէնքում զրամ չ'կայ, որ Միշախանս Պէկը յարգէ և կատարէ մի Պիղծ կեալոշրի հրամանը... Գնա և այդպէս էլ ասա քո հօրը, թող ինչ կուզէ՛ անէ:

— Եւ դու, անշնորհակալ քերտ, կը համարձակիս իմ հօրը կեալո՞ւր. անւանել, առանց միտք անելու, որ նրա՛ շնորհին է՛ այսօր աղա ես դարձել և զեռ Պէկութեան էլ հովերով կը յսխարտաս...

Ասաց Արամը և մի քայլ առաւ զէպի ապերախա Քիւրտը...

*
* * *

Կատաղութենէն « ինքզինքը կուտէր » խեղճ տղան և չէր կարող հանդուրժել քըր-դու յանդգնութեան դէմ:

— Ի՞նչ կը նշանակէ այս, կը մտածէր նա, միթէ՞ մենք այնքան փոքրացած մարդիկ ենք, որ երեկան ծառան այսօր պէտք է ստքի տակ տայ մեր իրաւունքները և մենք պիտի համբերենք . . . էլ ինչո՞ւ կապրինք, ի՞նչ կարժէ մեր կեանքը . . . մինչև ե՞րբ «լըսենք» և «լռենք», հա՞ . . . Ախ, ձուր ես, Պ. Թափառակա՛ն, արի՛ և հասկացրո՛ւ մեր ծերերի փտած գլուխներին, որ լռութիւնը գերեզմանում պառկողներին է միայն արժան, որ շնչող մարդիկ պէտք է կատարելապէս իրենց գլխի տէրը լինին . . .

Եւ հարցերը, հոգեմաշ հարցերը կը խոնրէին նրա ուղեղում, որոնց պատասխանելու համար պէտք է մարդ ունենար մի քիչ և յարգը զիտենար այն բանին, որ մեր լեզուում կը կոչւի Պատիւ . . .

Քիւրտը արհամարհանքով նայեց բորբոքւած, կրակ կտրած Արամին և հրամայեց սրինգ ածող և միւս քրդերին, որ սկսին ընդհատած կովանաբ . . .

— Քիւրտ, հօրս անունով կը հրամայեմ քեզ, ասաց Արամը՝ մօտ գնալով Սայիտին, — որ այսօր և եթ հեռացնես յանցաւոր ծառային մեր սահմաններէն. բացի այդ, որպէս Մելիք Միսաքի որդին, կզգուշացնեմ քեզ, որ այսուհետև աչքդ չորս բանաս և միշտ հետևիս քո ծառաներին, որ անկարգութիւններ չանեն . . . Հակառակ դէպքում մեզ կստիպես ամենքիդ հեռացնել Աշմուշատէն . . .

— Լռէ՛, շուն հայ . . . ոչ թէ դու, այլ թէ կուզ քո Աստուածը չէ կարող հեռացնել ինձ այստեղերէն . . . Հիմա մայրդ . . . քոյրդ . . . հաւատքդ . . .

Եւ հայհոյանքների տարափին հեռ մի ուժգին ապտակ իջաւ Արամին:

— Խոտորնակին—խոտորնակ, մանչաց Արամը և իր կապարեայ բռունցքովը փշրեց հակառակորդին ատամները . . .

Պարը նորէն ընդհատուեցաւ և տասնեակ քրդեր վայրենի բացականչութիւններով թափուեցան Արամի գլխին, որպէս զի՛ որը փայտով, որը քարով, որը բռունցքը և որն էլ աքացին իտէլացնելով՝ տեղն ու տեղը սպանեն «նորելուկ» հային, որ նրա պիղծ հաւատակիցներն էլ իմանային, թէ ի՞նչ կը լինէր Միւսլիման պէկի դէմ յոխորատացող թշառականի վերջը . . .

Բայց Արամը այնպէս շուտով կուլ գնացող պատաններէն չէր: Նա մերկացրեց իր փոքրիկ, սիրունիկ, թունաւոր դաշոյնը, կանգնեցաւ բազմութեան կենդրոնում և զօշեց անյողզող ձայնով:

— Եթէ մինչև այսօր Հայ մարդը ստըրկական համբերատարութեամբ զոհել է ձեր կրքերին, դուք այսօր իմ մէջ պիտի տեսնէք մի ուրիշ հայ, որ զիտէ զօհել իր Պատւին համար և զիտէ իր հետ տանիլ այդ պատի թշնամիներէն մի քանիսին... Օ՛ն, ուրեմն «տակը մնացողի հողին դուրս գայ»...

Ռէսօն, որ մինչև այդ ատեն լուռ հանգիստեց էր տիրող անցքին, երբ տեսաւ եղբոր վիճակը, — առիւծի նման վրայ պըրծաւ, ճեղքեց ամբօխը և մերկ դաշոյնով յարձակեցաւ հերոսին վրայ:

— Ով կը համարձակի մօտենալ մեզ — զօշեց նա՝ գառնալով միւս քրդերին, — նրա փորոտիքը դուրս կը թափեմ այս դաշոյնով... Մարգարէն վկայ է, որ չեմ խնայեր՝ սվ էլ լինի... Թողէք այդ հաշիւը ես ու Մելիքազնը մաքրենք...

Եւ սկսեցաւ զարհուրելի մենամարտութիւնը երկու քաջերի միջև: «Բարը քարի գէմ էր առել»: Երկու մարտիկներն էլ ճար-

պիկ բաներ էին: Այդ պատճառով ամբողջ մի ժամ արին—քրտինքի մէջ լողացին նոքա: Բայց կատարեալ յաղթութիւնը դեռ ևս անորօշ էր:

Կատարի հանդիսատեսներէն մի քանիսը ատամները կը կրճտացնէին իրենց սրտի զայրոյթէն, բայց ինչ արած, «աղան հրամայել էր» չ'խառնուել: Ուրեմն պէտք էր սպասել ելքին:

Ըստ երևոյթին վերջնական յաղթութիւնը Ռէսօի կողմն էր:

Բայց ոչ!

Հայ հերոսը հիասթափեցրեց ամենքին:

Գիւցազն Ռէսօն «կեցցես», քաջ հայ» դողաց և ուժասպառ փուեցաւ յաղթողի ոտքերին ներքև: Նա իր արիւնով ներկեց այն անբաղդ հողը, որի վրայ դարերի ընթացքում թափել էր ստրուկ տաճկահայի անպարտ արիւնը...

Արամն էլ մի քանի տեղերէ թեթևակի վերաւորված էր:

Այդ իսկ ըոպէին, երբ Ռէսօն ինկաւ, վրայ պըծան նրանց շրջապատողները և կամեցան ջարդուիշուր անել զարմանալի Հային, «նրա մարմնի խոշոր բրդուճը ախանջները թողնել»: Բայց այժմ էլ միւս աղան — Սա-

յիտ Պէկը մէջ մտաւ և սաստեց ամբօխին, որ ցրի՝ առանց ձեռք տալու «ազնիւ Երեւոսարզին»:

Եւ Սայիտ Պէկը, իր ասպետական հոգու բոլոր անկեղծութեամբը մօտեցաւ Արամին և այսպէս խօսեցաւ հայ բառերով.

— Դու պէտք է ապրիս, քաջ Հայ, որովհետև քո երակոնքի մէջ ճշմարիտ աշխրոշքեան (ազնւական) մտքուր արիւն կը հոսի... Հայի հողը քեզ պէս քաջեր շատ քեշ կը ծնի... Եւ եթէ այդ հողի հարազատ գաւազները չեն ընդունակ գնահատելու այդ հազազիւտ կտրիճների արժանիքը, — զիտացիր որ՝ աշիր քերտը զիտէ գնահատել քաջութիւնը, առանց հրեք հարցնելու, թէ մի՞ է այդ քաջութեան տէրը... Այս ամենը տեսնելէ և լսելէ յետոյ գնա՛, սաս՛ քո հօրը, որ այսօր և եթ ձեր բանտրի գլուխը պատող ծառաս կը հեռանայ ձեր հողէն — գուցէ և մեր աշխարհէն...

— Իսկ ես, շարունակեց նա խիստ յուզած ձայնով, — պիտի աշխատիմ հարազատ եղբօրս թանգագին արեան ամեն մէկ կաթիլին փոխարէն մի—մի հայ զօհել... Օ՛ն, ուրեմն, Աստուած քեզ հետ...

Բռտերը պերճախօս էին, բովանդակութիւնը՝ խորիմաստ:

Մի քրդու—այն էլ ազնւական քրդու—բերնէ դուրս եկած այդ ծանրակշիռ բառերի բուն արժէքը շատ լաւ կը ճանչնար Արամը: Այդ պատճառով էլ քղանցքովը սրբեց արիւնոտ դաշոյնը, զրաւ պատեանին մէջ և հրածեշտ տալով՝ հեռացաւ քղզերէն:

Սայիտ Պէկը ուղեկցեց նրան բաւական տեղ և անխօս ճամբայ ձգեց...

*
* *

Այդ անցքէն մի օր յետոյ Հայ—Բռնիկ թըքաբնակ գիւղի մուլան Ռէսօի սպանւած անդումը թաղեց Ռէսօի և ջրուր քրդու մարմինները: Վերջինս Սայիտ Պէկի հրամանով զնդակահար եղաւ՝ Ռէսուլ Պէկի մեռնելէն 12 ժամ միայն յետոյ:

Սայիտ Պէկը չէր լար իր եղբօր վրայ, քանի որ նա վատարար է՛մեռաւ...

XVI.

Է՛լ այնուհետև Նաճտրան գիւղի 300 տուն Հայերը կորցրին իրենց երբեմնի անդորրութիւնը:

Այսօր այս գիւղացու ծառան կը ծեծէր, վաղը միտի աչքի լոյս եղը, ձին կամ գոմէշը կը գողացէր, երրորդի արտում խոտի կամ ցորնի զէղը կը հրձգէր... Դա բարբարոսութեան առաջին և «ամենաթեթիւ» շրջանն էր:

Դրան յաջորդեց երկրորդը — մարդասպանութիւնները, որ կը պատահէին յաճախակի: Շատ չանցած՝ վրայ հասաւ և երրորդ ցնցող շրջանը — սրբապղծութիւնը...

Կ'աւերէր, կը քանդէր, տակնու վրայ կը լինէր մի ամբողջ Հայ գիւղ...

— Իսկ այդ ամենի գէմ ի՞նչ կանէր գիւղացին—ենթական, ի՞նչ զէնք կը փորձէր, կը հարցնէ սիրելի ընթերցողը:

— Մի շատ հին, անգոր զէնք էր հայ գիւղացու ձեռքինը, ընթերցող ճան, — գիւղացին աղօթք կանէր...

— Ուրիշ?

— Ուրիշ, ի՞նչ ասեմ... Կ'աւերէր Արամին, որ «գնաց շանը պոչին վրայ կոխեց և այսօր շունը կը խածէ»... Այո՛, նա կանիծէր Արամին...

— Հապա Արամը, Պ. Թափառականը, նրանց ընկերները... — դուքէ կամենաք հարցնել:

— Կը պատասխանեմ, կը պատասխանեմ, սիրելի ընթերցողներս, բայց «Քիւրտ Պէկի» յետագայ հատորներում. համբերութիւնը լաւ բան է:

ՎԵՐՋ Բ. ՀԱՏՈՐԻ

« Ազգային գրադարան

NL0328795

27488

